

MANUAL BÀSIC D'HISTÒRIA ANTIGA D'ESPANYA

J. J. Seguí Marco
Departament d'Història de l'Antiguitat i de la Cultura Escrita

Treball presentat a la convocatòria d'incentius per a material docent en valencià del Servei de Política Lingüística de la Universitat de València

València, 2008

Sovint els manuals recullen els continguts d'una assignatura sense prestar atenció a les programacions de les guies docents. De tot això es deriva una mancança d'adequació a la realitat que repercuteix greument en la seua viabilitat, ja que en la immensa majoria del casos els manuals que s'ofereixen en el mercat serveixen més de llibres de consulta que de temes per a ser estudiats directament. A més, ningú no presta atenció als actuals plans d'innovació educativa (PIE) i menys encara als grups de docència en valencià. L'assignatura d'*Història Antiga d'Espanya* recull malauradament tots aquests problemes, inquietants, si considerem que es tracta d'una matèria obligatòria de segon curs de la llicenciatura d'Història de la Universitat de València i, per tant, amb una gran transcendència formativa, ja que afecta a un nombre considerable d'alumnes.

La present obra pretén cobrir aquest buit. Per a intentar salvar les esmentades carències s'ha buscat una rigorosa compenetració amb la guia docent de l'assignatura, preparada pels professors especialistes que imparteixen docència al si del Departament d'Història de l'Antiguitat i de la Cultura Escrita. Per consegüent, ha respectat la seua organització curricular, establerta en huit temes, amb una introducció i una bibliografia bàsica. Presenten una extensió mitjana molt semblant per tal que els continguts queden adaptats a les lliçons teòriques que imparteix el professor (i no a la inversa, com és tan freqüent), establertes amb una duració d'una hora i mitja setmanal. D'altra banda, també s'acomoden a les 22,5 hores fixades d'estudi habitual de continguts (1,5 hores/setmana 15 setmanes) i a les 32 hores/curs per a la preparació d'exàmens de què disposen els alumnes i que aquesta extensió facilita.

Els temes compleixen, així mateix, els objectius generals teòrics enunciats en la guia docent, això és, aconseguir una visió espacial i temporal de la història de l'Espanya antiga atenent a les seues principals etapes i analitzant, dins elles, les particularitats més importants. Aquesta modulació temàtica arranca de la necessitat de recollir de forma indefugible aspectes essencials de la història antiga peninsular, en especial la gènesi i el desenvolupament de les colonitzacions grega i fenícia i el seu impacte en els pobles peninsulars; el coneixement dels pobles cèltics i ibèrics; el fenomen de la presència cartaginesa i la conquesta per Roma, i finalment l'evolució política, econòmica, social i religiosa de la Hispània romana. Hem afegit una bibliografia concisa i moderna de manuals i obres generals que permeten a l'alumne ampliar informació amb rapidesa o buscar bibliografia especialitzada, i va precedida d'un brevíssim, però assabentador panorama historiogràfic.

Esperem que des d'ara l'alumne trobe un suport segur per a preparar els seus exàmens teòrics (no oblidem que són el 50 % de la nota final) i que el professor compte amb un descàrrec tant per a poder orientar les seues explicacions d'aula cap a les parts més complexes, com per a atendre adequadament les seues altres tasques –pràctiques, controls de lectura, activitats complementàries, tutories, treballs– que els PIE i els crèdits SETC exigeixen.

Volem finalment agrair als alumnes el seu estímul, actiu i passiu, per a la terminació d'aquest treball i al Servei de Política Lingüística de la Universitat de València pel recolzament que li ha ofert.

L'autor

TEMARI

1. LES COLONITZACIONS FENÍCIA I GREGA. EL PROBLEMA DE TARTESSOS.....	6-17
Context històric de la colonització fenícia	
Colònies fenícies a Espanya	
Colonització grega a occident i els seus problemes	
Les colònies gregues a la península Ibèrica	
El problema de Tartessos	
2. ELS POBLES IBERS	18-31
Antecedents i distribució geogràfica	
Trets de la cultura ibèrica	
Organització política	
Estructura social	
Economia dels ibers	
Religió	
3. ELS POBLES CÈLTICS.....	32-40
Formació històrica i cultural	
Distribució geogràfica	
Organització sociopolítica	
Estructura econòmica	
Religió	
4. ELS CARTAGINESOS. EL CONFLICTE AMB ROMA.....	41-45
Cartaginesos a la península Ibèrica	
Conquesta cartaginesa	
El conflicte amb Roma	
5. CONQUISTA I ORGANITZACIÓ ADMINISTRATIVA.....	46-57
L'època de l'expansió territorial	
L'alt imperi	
El baix imperi	
Administració provincial i urbana	
Organització militar	

6. L'ESTRUCTURA ECONÒMICA D'HISPÀNIA.....	58-70
Productes agraris	
Mineria	
Manufactures	
Comerç i transports	
Imposts	
Transformacions econòmiques del baix imperi	
7. LA SOCIETAT HISPANOROMANA.....	71-81
Transformació social	
Els grups privilegiats	
Plebs, esclaus i lliberts	
Pervivències indígenes	
Evolució demogràfica	
Societat hispana del baix imperi	
8. PAGANISME I CRISTIANISME.....	82-90
Religió romana	
Cultes orientals	
Religions indígenes	
Cristianisme	
Bibliografia.....	91-94

TEMA 1. LES COLONITZACIONS FENÍCIA I GREGA. EL PROBLEMA DE TARTESSOS.

Context històric de la colonització fenícia

Quan entorn del 1200 a. C. es produeix la gran convulsió històrica que suposà la caiguda de l'imperi hittita, el territori fenici quedà devastat. Però darrere d'aquesta primera etapa de crisi començà un període fosc (segles XII a XI a. C.) en els que tan sols Biblos i Sidó es mantingueren en activitat política i comercial destacable. Durant aquests anys, Tir visqué sumida en la recessió, la qual cosa farà molt difícil qualsevol expansió, com no obstant això pretenen els texts. El declivi egipci, la derrota dels filisteus i la unificació israelita, la precària situació dels arameus de Síria i la immobilitat de l'imperi assiri donaren noves oportunitats als habitants de la ciutat, que troba un espai obert a l'expansió. El seu rei, Hiram I, consolidà al segle X a. C. un ric empori que va acabar en bona mesura monopolitzant el transport marítim, primer a orient i posteriorment cap a occident. És l'època en què apareixen les anomenades *naus de Tarsich* que són el nervi de la expansió ultramarina. Durant el segle següent, sota el regnat d'Ithobaal, Tir fou indiscutiblement la capdavantera de les ciutats fenícies i va estendre la seua influència sobre Sidó, Biblos i el nord de Fenícia, fins ampliar-la després sobre el golf d'Alexandreta i Xipre. En aquest últim indret es fundà, a finals del segle IX, la primera colònia fenícia en la ruta a occident, Kition (prop de Làrnaca). El seu objectiu era controlar el coure de la zona. Des d'ací quedà obert el trànsit cap a l'Egeu i Creta. No obstant això, un greu perill aguaitava la prosperitat tíria. Fins al segle VIII els assiris s'havien limitat a cobrar tributs. Però Tiglatpileser III (745-727 a. C.) ocupà el territori fenici. Encara que Tir rebria un tracte de favor va haver de fer front a un fort tribut i admetre la fiscalització duanera assíria. A partir de llavors les tensions i els enfrontaments amb Assíria foren constants, fins que Senaquerib (705-681 a. C.) acabà per ocupar la ciutat i deportar els seus habitants. Després de successius assetjaments d'Assarhaddon (671-667 a. C.) i Assurbanipal (668-626 a. C.), Tir fou conquerida (640 a. C.) i convertida en província assíria. La caiguda d'aquest imperi no suposà cap millora per a la ciutat tíria, tot al contrari, perquè el monarca neobabilònic Nabucodonosor l'assetjà durant tretze anys (585-572 a. C.) i l'annexà després a la sobirania babilònica. Pocs anys més tard passà a les mans perses.

Les causes concretes de la gran expansió tíria, que expliquen el seu interès pel món comercial, són diverses. El medi geogràfic era hostil a l'agricultura per l'excessiva sequedat, que feia endèmica la carència de gra, insuficient per a alimentar tota la població. A més hi havia un excedent demogràfic, concentrat a les costes, dedicat a manufactures molt especialitzades, com

ara objectes de luxe (ivori, or, plata, bronze, joies), que necessitava circuits comercials per a donar eixida a la seua producció. Aquesta necessitat era també compartida pels imperis que envoltaven Fenícia, perquè el sistema de pagament internacional estava basat en el patró plata, al qual s'unia en menor grau el ferro, l'estany i el plom. Per consegüent, als imperis els resultava imprescindible comptar amb una xarxa comercial externa que aportara metalls, en particular, i matèries primeres, en general. Aquesta situació es donà en el segle VIII. Tir veurà en els circuits comercials a llarga distància la seua gran oportunitat. Al principi es bolcà en les rutes orientals (mar Roig, Síria, Cilícia), però amb la demanda d'Assíria s'obrí la possibilitat de dur a terme una colonització occidental que va resoldre els dos principals problemes de Tir: el dèficit alimentari i l'abastament de metalls.

No hi ha concordança cronològica per a aquesta expansió entre els texts, que donen dates de finals del II mil·lenni, i l'arqueologia, que no en troba proves clares més enllà del segle VIII a. C. Els primers, en efecte, situen el seu començament entre els segles XII i XI a. C. Gadir es fundaria entre el 1110-1104 a. C. (huitanta anys després de la guerra de Troia, segons l'historiador Vel·lei Patercle). Però és molt possible que aquestes informacions procedisquen d'historiadors hel·lenístics, com Timeu, que posseïen escassos coneixements sobre la Ibèria del moment en basar-se, unes vegades, en informacions imprecises, i d'altres, en poemes homèrics que barrejaven dades o situaven, sense fonament, la presència d'herois grecs a la península. A més, en època hel·lenística hi hagué una tendència a ennoblir el passat de les ciutats buscant herois epònims, que en el cas de Gadir es personificà en Hèracles. L'assimilació de la ciutat al món dels grecs, amb la guerra de Troia, i a l'heroi grec (jardí de les hespèrides, bous de Gerió, columnes d'Hèrcules, etc), fou característica de l'erudició alexandrina.

Malgrat tot aquest període d'apogeu, la demanda dels imperis es va estancar. A finals del segle VIII a. C. i principis del segle següent es produeix un superàvit de plata a orient, producte de l'entrada abundant d'aquest metall durant les últimes dècades, cosa que provocà una important inflació que explica en part que Assíria tractara d'eliminar Tir, la causant de l'enorme afluència metal·lífera.

Colònies fenícies a Espanya

No sembla acceptable en l'actualitat que ja en el segle XII a. C. començara a la península Ibèrica una veritable colonització, encara que no es poden descartar contactes més o menys esporàdics, però les proves de presència estable a partir del segle VIII a. C. són indiscutibles. La costa meridional, al cap de la qua està Gadir (Cadis), s'omple de jaciments. El relat més complet de la fundació de la ciutat és el de Posidoni, transmès per

Estrabó, segons el qual es va culminar després de tres viatges de tempteig, la qual cosa segurament reflecteix les dificultats de l'expedició marítima. El viatge es degué a l'oracle de Melkart, que donà als expedicionaris instruccions precises. Per tant, fou el temple d'aquest déu a Tir l'organitzador de les expedicions. La ciutat es fundà a l'altre costat de l'estret, a la zona atlàntica. Gadir significa en fenici "mur", "lloc tancat", "ciutadella fortificada"; els gres l'hel·lenitzaren fent-lo servir sempre en plural: Gadeira, Gadeiroi), i després fou llatinitzat en la forma Gades. Només raons molt poderoses podien justificar un assentament tan allunyat de les bases fenícies i en una zona amb evidents perills per la travessia de l'estret. No obstant això, un conjunt de factors van fer factible la seua instal·lació: d'una part, l'accés directe a les riqueses mineres dels contraforts de Sierra Morena i de les muntanyes de la província de Huelva; d'una altra, el seu caràcter insular, que li conferia seguretat enfront dels perills del continent. En aquest sentit cal dir que la zona ha patit una gran modificació des de l'antiguitat. Els al·luvions del riu Guadalete han cegat la badia i soldat l'arxipèlag a la costa. Segons els autors clàssics, Gadir estava formada per tres illes: Erytheia, l'illa petita, al nord, on es va assentar la colònia; Kotinoussa, l'illa gran, en la qual abundaven les oliveres i es trobava, a l'extrem, el temple alçat al déu Melkart, i una illa menor de nom desconegut. Ja en època romana, Corneli Balb, natural de la ciutat, va construir un nou Gadir –ara anomenat Gades– al nord de la segona illa cegant el canal que la separava de la primera.

Cal subratllar l'important paper que va jugar a Gadir el temple de Melkart, que, no ho oblidem, en va ordenar la fundació. Sabem per la literatura que tenia tres altars, on els sacerdots conservaven la flama eterna i sacrificaven animals, i una parella de piques sagrades; a l'exterior destacaven dues grans columnes de bronze que en jalonaven l'entrada. No hi havia imatges del déu. El temple comptava també amb edificis administratius i allotjaments per als sacerdots, casta tancada, que oficiaven amb els peus descalços i el cap afaitat i anaven vestits de lli blanc. Cada any, entre febrer i març, s'hi celebrava una festa per la resurrecció de Melkart, que anualment travessava un cicle de martiri, mort i resurrecció. En ell trobaven els mariners un déu que emparava els seus viatges i al qual podien consultar a través dels seus oracles. Al recinte no podien accedir ni porcs ni dones. El seu paper superava els aspectes religiosos: la seua existència assegurava la tutela política de Tir i del seu temple. A més, garantia l'asil i l'hospitalitat als comerciants, amb la qual cosa es va transformar en una garantia per als intercanvis fins arribar a actuar com un vertader banc que feia préstecs de diners del seu tresor, obtingut de taxes i impostos en forma d'ofrenes i herències. D'aquesta manera, el temple de Gadir i els començaments de les colonitzacions es confonen.

En el terreny econòmic Gadir fou un centre fenici fonamental del comerç de la plata. La zona minera de Huelva, Sevilla, Sierra Morena i Portugal treballà per vendre els seus productes a l'illa, com les excavacions arqueològiques han demostrat (jaciment del Cerro Salomón). Això explica pot explicar la seua localització excèntrica, fora de les tradicionals zones mediterrànies. Prompte, l'estany, que arribava per les rutes interiors (*Oestrymnides* o Cassitèrides, "illes de l'estany"), se sumà a les importacions de productes procedents de Galícia, Bretanya o les Illes Britàniques. El comerç d'uns altres productes comercials, com els esclaus, és més difícil de constatar. Gadir oferia al món indígena, a canvi d'aquests productes, oli i possiblement vi, si tenim en compte la gran quantitat de restes d'àmfores que s'han trobat als poblats tartessis (oli fenici i grec). Completaven els intercanvis el marfil, les essències, les joies d'or i plata, els pitxers de bronze i els petits recipients d'olis perfumats, bàlsams i cosmètics, a més de teixits, collars, grans de vidre, etc. Una part d'aquests productes estava dirigida a l'elit tartèssia, perquè se n'han trobats als aixovars funeraris (Setefilla, La Aliseda, El Carambolo, Huelva, etc). La presència d'un enclavament fenici en terra ferma enfront de Gadir, al poblat del Castillo de Doña Blanca (Puerto de Santa María), pot revelar els intents d'expansió gaditana a la recerca d'un contacte directe amb el món indígena. D'una altra part, Gadir també fou l'escala obligada de les expedicions d'exploració més enllà de l'estret de Gibraltar, en especial amb relació a les colònies fenícies del Marroc atlàntic. La més important n'era Lixus, seu del comerç pesquer, junt amb el de l'or, marfil, metalls i sal, la qual cosa va donar a la ciutat el paper d'una destacada factoria. A l'illot de Mogador també va existir al segle VII a. C. un establiment fenici de menor categoria.

Tot aquest floriment no hauria estat possible sense un elevat nivell de la navegació fenícia. Encara que degué ser predominantment diürna i de cabotatge, amb trajectes curts, resulta cada vegada més evident que les instal·lacions amb què comptaven a Eivissa i Sardenya els exigiren el domini de la navegació nocturna i d'altura. Posseïen, per consegüent, sistemes d'orientació basats en coneixements d'astronomia. No obstant això, no van haver d'aventurar-se pel Mediterrani durant l'hivern, quan aquest mar resulta perillós per les tempestats i les boires i els núvols impedeixen la visibilitat. La travessia del Mediterrani de Tir a Gadir devia durar entre huitanta i noranta dies. Resulta evident que les naus havien de romandre fondejades als ports de l'estret tot l'hivern. L'existència de platges era molt important, perquè els vaixells hi podien encallar. També estaven en condicions d'evitar les dificultats del pas de l'estret de Gibraltar, complex tant pel seu règim de corrents com pels vents. Amb aquestes premisses, la ruta Tir-Gadir es feia per Xipre, Àsia Menor, el mar Jònic, Sicília, el mediterrani espanyol i l'estret de Gibraltar, mentre es retornava pel nord d'Àfrica.

Els textos i sobretot l'arqueologia ens han aportat informació sobre l'existència d'enclavaments fenicis a les províncies de Màlaga, Granada, Almeria i Alacant. Els autors clàssics (Estrabó, Aviè) recullen noms de ciutats fenícies: Malaka (Màlaga), Sexi (Almuñécar), Abdera (Adra). Parlen d'una extensa zona costanera poblada de libifenicis. L'arqueologia ha confirmat la veracitat d'aquestes afirmacions. S'ha descobert un conjunt de petits poblats i necròpolis. A distància molt curta uns dels altres se succeeixen els nuclis d'El Cerro del Villar, Màlaga, Toscanos, Morro de Mezquitilla, Chorreras i Almuñécar, i a major distància, Adra i Guardamar del Segura. Aquests centres constaten una forta implantació demogràfica durant prop de dos-cents anys, entre el 770 i el 550 a. C. La proximitat de molts d'ells podia obeir a necessitats d'escales de cabotatge i a factors defensius. Presenten unes característiques molt semblants per tractar-se d'establiments reduïts (de 2 a 15 hectàrees.), situats a la desembocadura d'un riu, amb la necròpolis a l'altra banda. El riu permetia accedir a l'interior del país mentre el delta facilitava un bon ancoratge. El territori del voltant ofería recursos abundants: mineral de ferro a la muntanya de Ronda, mercuri i plom a Adra i Granada. Els poblats de Toscanos, Chorreras i Almuñécar presenten cases, carrers i magatzems que indiquen l'existència de grups familiars o d'individus de nivell econòmic relativament alt. Al centre de Toscanos s'elevava un gran edifici, potser un magatzem, que aglutinava el mercat de la població. La presència d'àmfores fenícies i de petxines de múrex (caragols de mar dels quals s'extreia el tint de la púrpura) als poblats indígenes pròxims indiquen tràfic comercial. D'una altra part, l'activitat piscícola està demostrada per la presència de restes de tonyina, esturió i morena; i aquesta activitat comportaria la presència d'una indústria subsidiària de saladures, garum (salsa de peixos) i conserves. Tota aquesta activitat pareix orientada a l'autoabastiment econòmic dels poblats, ja que també els productes de primera necessitat, agrícoles i ramaders, pareixen resultat de l'explotació pels mateixos fenicis de les valls dels voltants. Així, doncs, la zona degué de comptar amb excel·lents condicions per a sobreviure en una ben estudiada xarxa colonial: ports i vies de comunicació terrestre, pesca i caça, matèries primeres i bones condicions per a l'agricultura i el pasturatge.

Com a resultat de tot això ens trobem davant d'una societat variada i complexa. L'existència de comerciants, arquitectes, terrissers, etc, unida a les restes materials (cases, magatzems, carrers, ports, muralles, etc) indica una organització administrativa, pública i mercantil coordinada i potser centralitzada. Això també pareix confirmat per les necròpolis; a les tres que es coneixen –Toscanos, Cerro del Mar; Morro de Mezquitilla, Trayamar, i Cerro de San Cristóbal, Almuñécar– se segueix el mateix model, amb un predomi de la incineració amb ofrenes funeràries (pitxers d'engalba roja, plats, llànties o peveters, àmfores i joies). Les cendres es

col·locaven en urnes, algunes molt luxoses, d'alabastre o marbre de fabricació egípcia (Almuñécar) disposades en grans hipogeus de carreus amb coberta de fusta i corredor. Eren tombes que només podien permetre's les famílies adinerades d'origen comerciant.

L'evolució d'aquestes poblacions és un misteri. Vers el 550 a. C. es produeix la transició del fenici al púnic. Apareixen santuaris a la deessa Tanit, una nova ceràmica i la inhumació substitueix la incineració. A la zona de Gadir hi ha un cessament de l'activitat comercial durant els anys 600-580 a. C., potser per la competència del comerç foceu, que es prolongarà fins a principis del segle VI a. C. La causa d'aquesta decadència podria ser la caiguda de la demanda de plata, encara que és ben cert que unes colònies tan autosuficients podrien haver superat una crisi d'aqueixa naturalesa.

Colonització grega a Espanya i els seus problemes

Des del II mil·lenni a. C., sobretot en la segona meitat, ja hi ha constància de moviments des del Mediterrani oriental cap a occident. Els cretencs, primer, i els aqueus, després, crearen imperis de caràcter marítim (talassocràcies) que, sense incorporar políticament territoris fora de Grècia i de les seues illes, van mantenir intenses relacions amb l'exterior, vitals per a la seua supervivència. Fins a quin punt repercutiren aquests fenòmens al llunyà occident es pot calibrar de molt diverses maneres. D'una part, la seua presència s'ha volgut veure des de temps remots en l'empremta oriental de les cultures del sud-est de la península Ibèrica, molt en especial en la cultura del Argar, hereva al seu torn d'un vell corren d'influències orientals que ja es va manifestar des del temps de Los Millares, mil anys abans. Tampoc no s'han passat per alt les suposades vinculacions entre els moviments dels anomenats pobles del mar i algunes onades d'emigrants que s'haurien dirigit cap a occident, en concret els tirsens i els mastiens. A més, s'ha ressaltat l'existència d'arcaiques rutes entre l'est i l'oest mediterranis que haurien pogut quedar fossilitzades en arcaics topònims costaners amb sufixos en -oussa, que podrien jalonar una ruta des del sud d'Itàlia fins a Gadir. Al seu torn, segons algunes fonts, els rodís fundaren Rhode, al golf de Roses, en una data anterior a la primera Olimpíada (776 a. C.). I, finalment, no hem d'ignorar el cúmul de tradicions, mites i llegendes hel·lèniques que van triar la península Ibèrica com a escenari dels seus relats, en especial durant els viatges de retorn dels herois grecs després de la guerra de Troia (*nóstoi*). Destaquen els periples d'Ulisses o de Menelau, o aquells altres associats a mitologies més ecumèniques: els recorreguts d'Hèrcules durant un dels seus treballs (el del robatori dels bous de Gerió, que es localitza al sud d'Espanya; el seu trànsit per la península de camí o de tornada del jardí de les Hespèrides; o molts altres protagonitzats per diferents herois, com el dels argonautes, Perseu, les gorgones i Sarpedó, Atlas, Prometeu o els titans). Per a molts

autors tals antecedents potser confirmen uns contactes precoloniais dels grecs amb la península Ibèrica, ja que les tradicions gregues eren transmissores de realitats més o menys desfigurades.

No obstant això, la vertadera etapa colonial grega a la península no comença fins a la segona meitat del segle VII a. C. D'aquesta època, segons relat d'Heròdot (IV, 154), és el viatge d'un cert Coleu, de l'illa de Samos. Aquest degué de partir, entre el 650 i el 640 a. C., per comerciar amb Egipte, però fou desplaçat cap a occident per una forta tempesta. Arribat a Tartessos, realitzà una avantatjosa transacció comercial. De tornada a Samos dedicà en agraïment una rica ofrena a la deessa Hera. Aquesta expedició informà als grecs sobre l'existència d'aquest fabulós país i del seu llegendari monarca, Argantoni. Mig segle després tindrà lloc la primera fundació colonial grega a Empòrion, obra de gentes vingudes de Focea. Els foceus havien obert una ruta d'emigració cap al Mediterrani occidental davant la creixent amenaça persa sobre l'Àsia Menor. En efecte, en el 546 a. C., la capital focea va caure en mans dels perses. Preveient aquests esdeveniments, al voltant del 600 a. C., els grecs fundaren Massàlia (Marsella, des d'on es van estendre amb més colonitzacions pel sud de la Gàl·lia, Còrsega i el nord-est de la península Ibèrica. D'acord amb els autors grecs, la fundació d'Empòrion va obrir la península Ibèrica a les ambicions massalotes, que a partir d'aquest moment es plasmaren en una sèrie de fundacions que s'estengueren des del golf de Roses fins a Mainake (Màlaga) i Abdera (Adra) en el sud.

Davant la imprecisió de què fan gala les fonts gregues, que transmeten una imatge unitària del que degué ocórrer (sens dubte, un procés complex i pautat), diversos autors han proposat una sistematització en una sèrie d'etapes. Una primera comprèn del 600 fins al 535 a. C. En la primera de les dates els foceus es dirigiren cap al Mediterrani occidental, fundaren Massàlia i colonitzaren unes quantes zones, especialment a partir de la caiguda de Focea davant els perses en el 543 a. C. Aquesta etapa es tanca amb la batalla d'Alalia (535 a. C.), ciutat grega a les costes de Còrsega on els grecs degueren de ser derrotats per una coalició etruscocartaginesa, la conseqüència immediata de la qual cosa fou l'inici d'una segona fase caracteritzada per una regressió temporal de l'expansió grega, que provocaria a Espanya l'abandó dels emplaçaments més meridionals de les costes mediterrànies d'Andalusia, encara que sobrevisqueren els situats al nord del cap de Palos, és a dir, Empòrion, Hemeroskopi i Rhode. La derrota cartaginesa d'Hímera (480 a. C.) i l'etrusca de Cumes (474 a. C.) contingueren els enemics dels grecs i permeteren la recuperació i el reequilibri de les respectives zones d'influència. A la península Ibèrica aquesta nova situació justificà la fundació de més colònies gregues al sud-est, cas d'Alonis i Akra Leuké, que unides a l'antiga Hemeroskopi, mantingueren la presència grega a Espanya. Així, durant més d'una centúria, encara estaria oberta una ruta comercial terrestre amb el sud.

Sagunt, fundació segons els autors clàssics dels habitants de l'illa de Zacint, degué comptar, almenys per aquells anys, amb un nucli de comerciants grecs com a punt de l'escala entre el cap de la Nau i Empúries. El posterior tractat del 348 a. C. entre romans i cartaginesos tancaria definitivament la influència grega més enllà del cap de Palos (Mastia), tot i que l'acord serví per a assegurar les fundacions massaliotes al nord del Segura.

Amb el pas del temps, però, aquesta elaborada sistematització de la colonització grega a la península s'ha sotmès a revisió a partir de diferents consideracions arqueològiques, filològiques i històriques. En uns casos es qüestiona radicalment la presència grega a Espanya al sud d'Empúries, mentre que altres postures més moderades pretenen acomodar les visions tradicionals amb les proves que les excavacions han posat de relleu. Així, les anàlisis arqueològiques realitzades els últims decennis als principals jaciments són molt eloqüents: les restes trobades no mostren presència grega sinó ibèrica, fenopúnica o romana. A més, resulta estrany que no hi haja encunyacions gregues, a excepció d'Empúries, mentre les ceràmiques gregues localitzades als emplaçaments d'aquestes suposades colònies no són anteriors al segle V a. C., sinó que són de finals del segle V de tot el IV, en dates molt recents, quan es produeix una invasió de ceràmica àtica.

D'altra banda, les interpretacions històriques i filològiques aporten arguments revisionistes. Així, les colònies gregues podien ser en realitat ports ibers, fenicis o púnics, coneguts i freqüentats pels grecs, els quals degueren de donar a aquells noms per homofonia amb la seua llengua o per simple traducció, que serien recollits en aquesta forma en les descripcions gregues de les costes i dels ancoratges (corografies) i que els comentaristes i exegetes dels poemes homèrics i de les narracions d'aventures dels seus principals protagonistes per aquestes terres posaren després en circulació, per la qual cosa segons aquesta idea les tradicions mítiques gregues referents a occident són artificis més o menys tardans. Així, d'una banda, en desplaçar els mites grecs cap a l'oest queden envoltats en una atmosfera llunyana i carregada de misteri, necessària per a la seua supervivència. Ara ja no era possible ubicar-los en un Mediterrani oriental perfectament conegut. A més, així s'aconseguia naturalitzar com a gregues moltes ciutats occidentals, elevant-ne el prestigi en un moment, l'hel·lenísticoromà, en què el que passa per grec o filohel·lé comporta una nota de superioritat. Circumstància aquesta que, a més a més, sobredimensionà l'impacte de la colonització grega sobre la tília.

Per consegüent, per a una part dels corrents historiogràfics actuals les colònies gregues de la península no degueren passar de ser com a màxim ports comercials on s'intercanviaven productes els comerciants grecs i d'altres nacionalitats amb els indígenes, circumstància que pot explicar la

seua hel·lenització parcial. Des d'aquest punt de vista fins i tot es pot defensar un establiment de comerciants grecs amb les seues famílies als mateixos centres indígenes, la qual cosa permetria continuar parlant de colonització, encara que parcial. Siga com siga, admetent o no un major o menor grau de presència grega, en l'actualitat sembla cada vegada menys plausible una colonització com la que volien els antics, i cada vegada es veuen més reforçades les teories que la qüestionen. D'aquesta manera, cal descartar almenys una primera fase precolonial, encara que pot es mantenir que hi haguera certa activitat grega des d'Alalia a les costes levantines per establir-hi punts de comerç, contactes que degueren ser reforçats, si no canalitzats, per l'existència d'Empúries, avantguarda en les relacions gregues amb la zona peninsular més enllà de l'Ebre.

Les colònies gregues a la península Ibèrica

Empòrion és fins al moment l'única fundació grega indiscutible a la península Ibèrica. L'ocupació colonial als seus inicis va tenir lloc en una antiga illa que correspon a l'actual Sant Martí d'Empúries, que van denominar la Palaiàpolis. Després, cap al 575 a. C., els colons es van assentar ja a la costa i configuraren la polis definitiva o Neàpolis. De forma quadrangular i de perímetre no molt gran, la ciutat grega estava protegida per una muralla de grans blocs de pedra. Al costat sud hi havia una porta fortament resguardada per torres, que donava al poblat indígena. A la nit, els colons grecs es rellevaven a vigilar-lo des de l'altre costat de la muralla. La ciutat presentava una part central, amb l'àgora o plaça pública (porticada i engrandida el segle IV a. C.), una cisterna i, més al sud, la zona religiosa, amb tres petits temples: un dedicat a Asclepi, en què apareix una espectacular estàtua de marbre pentèlic, única del seu gènere a la península Ibèrica; un altre dedicat a Zeus-Serapis, alçat al costat de la muralla, i un tercer a la deessa Higea. A la zona de la Palaiàpolis hi havia un temple dedicat Àrtemis efèsia. Cap al nord, junt amb el mar, es trobava l'àrea residencial, on s'alçaven els edificis comercials i portuaris. En general, totes les edificacions estaven alineades per carrers amb una certa simetria ortogonal, que indica un intent de distribució hipodàmica.

Empòrion corresponia a la xarxa d'assentaments que entre els segles VI i IV a. C. desenvolupà Massàlia. No era pròpiament, com la resta, una colònia (apoikia), sinó un territori que pertanyia a la metròpoli i era administrat des d'ella per magistrats (episkopoi). Hi degueren viure massalotes que possiblement compartien la ciutadania amb els emporitans i altres grecs. Les encunyacions autònomes d'Empòrion comencen ja en el segle V a. C. per transformar-se en el segle següent exemplars molt variats que ja no deixaran de produir-se fins a l'arribada dels romans. La profusió monetària té molt a veure amb l'auge comercial de la ciutat, en especial a partir del segle V a. C., amb la decadència econòmica de Massàlia. La ciutat va tenir un important paper de centre

introduïdor a la península de ceràmica àtica, coríntia i etrusca, a més d'altres productes sobre els quals ens falta informació concreta, però que eren propis del comerç de l'època: vi, oli, teixits, etc. A canvi obtenia metalls, sal, fibres vegetals, pells i cereals procedents de regions indígenes. Per descomptat, en aquesta relació hi va haver molts recels, l'expressió més clara dels quals és la muralla, extremadament vigilada, que separava la ciutat grega del poblat indígena d'Indike.

Encara que algunes fonts fan de Rhode una colònia molt antiga, dels rodís en el segle VIII, les seues restes no permeten datar-la sinó com una petita fundació massaliota sobre l'actual poble de Roses, al nord d'Empúries. Presenta ceràmica del segle V a. C., època segurament de la seua fundació. Situada sobre un tossal, el seu emplaçament era tan favorable com el de la seua veïna per al desenvolupament del comerç: port a l'abric dels vents i una ubicació privilegiada. No obstant això, els grecs de Rhoda no van arribar a establir una xarxa de relacions terrestres amb les comunitats indígenes tan intensa com els seus veïns empurians, encara que les seues ceràmiques van arribar fins al sud de la Gàl·lia. La ciutat va encunyar moneda en la segona meitat del segle IV.

Les altres dues ciutats de suposada fundació grega de què tenim també informació són Hemeroskopi i Saguntum. La primera apareix mencionada per diversos autors com a colònia focea. El seu nom vol dir *talaia de dia*, per tant, turó visible per als navegants. Quant a la seua localització els investigadors s'han decantat fonamentalment per Dénia (Dianium). Però no s'hi ha trobat restes gregues a pesar dels molts esforços realitzats en aquest sentit. Davant això, s'ha proposat bé que es tractà d'un simple ancoratge o lloc d'una certa activitat comercial, però sense existència permanent de població, bé, simplement, el rebuig de la seua existència com a colònia. De fet, no va encunyar moneda, cosa estranya per a una ciutat de la seua suposada categoria.

Segons els autors clàssics Saguntum va ser poblada bàsicament per habitants originaris de Zàkynthos, l'actual illa de Zacint al mar Jònic; algunes fonts, complementàriament, els barrejaven amb els rútuels, habitants originaris de la ciutat llatina d'Àrdea. No obstant això, arqueològicament el suport d'aquests testimonis literaris no ha estat mai molt sòlid si considerem que les seues restes són iberes, així com les seues monedes, tot i que hi ha objectes i monedes gregues. Els interessos de la ciutat per aparèixer com una ciutat grega, especialment per cercar una aliança amb Roma, són un altre argument negatiu.

Les restants colònies gregues no estan ni tan sols identificades. Eren segurament poblats indígenes freqüentats per grecs més que apoïques. Les que s'han identificades, com Abdera i Mainake, presenten un substrat fenopúnic indiscutible. De nord a sud, els autors clàssics citen Kypsela,

Kallipolis, Salauris i Lebedontia, a la zona catalana, i al sud de l'Ebre Oinussa, Akra Leuké, Alonis, Molybdana, a més de les dues ciutats citades prèviament.

El problema de Tartessos

Les fonts clàssiques grecollatines parlen de l'existència al sud de la península Ibèrica d'una rica ciutat de nom Tartessos, murallada i regada per un riu del mateix nom. Però no hi ha unanimitat sobre la seua localització. Unes la confonen amb Gadir, d'altres la ubiquen a la zona de l'estret de Gibraltar, mentre un tercer grup és encara més imprecís. A més, un cert nombre de texts aporten notícies sobre l'existència d'un comerç entre Tir i un estrany i llunyà país anomenat Tarsis. Són referències de l'Antic Testament, de remota redacció, entre el segle X i començaments del VI a. C., en les quals se citen unes naus de Tarsis que tornaven cada tres anys a la ciutat tília carregades d'or, plata, marfil, estany, plom, mones i , paons. És difícil acceptar que puguen al·ludir a la península Ibèrica i no a zones orientals com Xipre, Àsia Menor, el mar Roig, Etiòpia o l'Índia o, en tot cas a occident en el seu conjunt. No resulta estrany, docns, comprendre que la recerca de Tartessos haja estat durant molts anys una assignatura pendent per als investigadors.

Les informacions que ens donen les fonts grecoromanes sobre el mític regne no es limiten a una simple al·lusió. Moltes aborden amb més extensió aspectes com el de la seua constitució política o detalls de la seua història, especialment el misteri de la seua desaparició. Així, fins i tot ens ofereixen una genealogia de la monarquia tartèssia. La referència més antiga, d'Hesíode, que Apol·lodor i Estrabó accepten, converteix el rei tartèssi Geriό en el rival d'Hèrcules en relació amb el viatge que aquest realitza a occident a la recerca dels famosos bous. Després se'ns parla de Norax, nét de Geriό, al qual se li suposa fundador de Nora, ciutat a l'illa de Sardenya. D'altra banda, l'historiador llatí Justí, resumint Pompeu Trogu, ens parla de dos personatges més, Gàgoris i Habis. Segons el seu relat, el primer fou l'inventor de l'ús de la mel. Habis se'ns mostra de fosc origen. Gàgoris, el seu avi, intenta eliminar-lo per tractar-se d'un nét il·legítim, però Habis acaba triomfant fins a ser reconegut com a successor de Gàgoris. Habis aportarà a Tartessos importants innovacions com l'agricultura, amb l'aladre de bous i el blat, i com les lleis i una organització urbana en set ciutats. Aquests reis mítics potser reflecteixen concepcions molt precises de la cultura grega i hel·lenística, com el trànsit a l'agricultura o, el que és el mateix, el pas de la barbàrie a la civilització.

Major credibilitat ens mereix el bloc de fonts escrites que ubiquen al sud d'Espanya una monarquia territorial dirigida pel rei Argantoni. Hi ha dos tipus de referències a aquest personatge. Una se centra en la seua longevitat (la tradició vol que supere els 120 anys) i en la duració del seu

regnat, xifrat en huitanta anys. És molt possible que això sig una exageració, però pot reflectir, encara que desorbitada, una certa realitat. També podria tractar-se d'una translació del significat místic que té per als grecs la longevitat d'un rei i la felicitat del seu poble. Un segon grup d'informacions sobre Argantoni s'ocupen de les seues inabastables riqueses. Als focuus, després de proposar-los establir-se als seus dominis, el monarca els degué oferir grans quantitats de diners perquè alçaren muralles amb què protegir-se de l'atac dels perses. La cronologia del regnat d'Argantoni, vinculat a aquests esdeveniments, obliga a situar-lo entre el 630 al 550 a. C. Existeix també la possibilitat que el rei formara part d'una dinastia més antiga. A això podria induir el viatge que a mitjan segle VI a. C. realitzà la nau sàmia de Coleu, que entrà en contacte amb Tartessos, llavors ja organitzada políticament.

La desaparició d'aquest regne també resulta problemàtica. La data que s'ha considerat ha estat el 535 a. C., és a dir, la de la batalla d'Alalia, quan el control focueu sobre el Mediterrani occidental cedí davant de Cartago i el comerç tartessi fou estrangulat a causa del domini del mar pels púnics. En realitat ací podia veure's la revenja dels nord-africans davant d'un Tartessos que, aliada dels grecs, havia desafiat la seua influència durant cent anys. No obstant això, qualsevol altra raó pot ser vàlida, com per exemple problemes interns desconeguts o agressions exteriors de pobles peninsulars (celtíbers, lusitans, etc). El que sí resulta evident és que des de finals del segle VI a. C. Tartessos ja havia sucumbit i el seu territori estava en mans de petits reis turdetans, la debilitat dels quals afavoriria els interessos de Cartago.

Pareix, doncs, que el floriment de Tartessos no es pot desvincular de les seues riqueses. El desenvolupament de la indústria d'extracció i el comerç de metalls (plata, estany atlàntic, etc) a partir de la presència fenícia a la zona de Gadir degué ser el motor per a la concentració d'un fort poder monàrquic i per a una reestructuració de la seua societat. El seu origen pogué ser la conseqüència tant de l'arribada de pobles externs que hagueren iniciat un complex procés d'immigració (tirsens, pobles del mar o mastiens, celtes o indoeuropeus, etc), com de l'evolució interna dels mateixos pobles indígenes (els futurs turdetans), per contacte amb grecs, fenicis o cartaginesos. Aquesta última possibilitat és la que té una major credibilitat.

TEMA 2. ELS POBLES IBERS.

Antecedents i distribució geogràfica

Des dels seus orígens l'àrea ibera apareix diferenciada clarament en dues zones. D'una part, l'est de la península Ibèrica, influïda per les colonitzacions i per les aportacions de la cultura indoeuropea dels camps d'urnes, que enfonsa els seus orígens en el bronze, sobretot a la zona del sud-est, on destaquen les cultures de *Los Millares* i *El Argar*. D'altra, la zona meridional, en la formació de la qual va intervenir la civilització tartèssia i els elements aportats per grecs, fenicis i púnics. La civilització ibèrica és, per consegüent, una resposta diversa del substrat indígena als diferents estímuls colonitzadors.

A finals del segon mil·lenni es produeix la integració de les terres de la península en les grans cultures de l'orient mediterrani. Les cultures del bronze ple, el focus més important de les quals se situa a Almeria (poblats d'*El Argar* i *El Oficio*), irradien fortes influències a àmplies zones meridionals, mentre a l'est es dona el bronze valencià. El factor més important és, sens dubte, la influència de la cultura tartèssia, que suposa una ruptura amb la línia decadent del bronze tardà. Una evolució a què se superposa una fase orientalizant, profundament marcada per l'influx fenici, que comença en el segle VIII i té el seu moment àlgid en el segle VII i part del segle VI a. C. També s'estén a la zona ibèrica clàssica, en bona part a causa de la irradiació tartèssia cap a aqueixa àrea. En el segle VI a. C. es produeix la crisi d'aquesta cultura, la qual cosa comporta una major vitalitat de les zones ibèriques de l'est, en les quals exerceix una especial importància la influència grega. A causa del procés d'evolució interna de les poblacions indígenes i dels influxos exteriors, més o menys importants segons les zones, el món ibèric es configura com un focus de gran riquesa cultural i econòmica a partir de la segona meitat del segle VI a. C. En la cultura ibèrica es distingeix arqueològicament una sèrie de fàcies regionals que corresponen aproximadament amb el que ens transmeten en una època un poc més tardana els autors grecolatins d'època clàssica. En la zona d'influència dels camps d'urnes (Catalunya i la vall de l'Ebre) els poblats s'organitzen entorn d'un carrer central i les cases deixen les parets posteriors reforçades a manera de muralles. A la zona més meridional es troba un urbanisme molt més pròxim als models del Mediterrani oriental, concretament de l'urbanisme grec. A Catalunya, la iberització és una evolució continuada en què es constaten influències mediterrànies, en origen fenícies (restes ceràmiques i aixovars metàl·lics), i posteriorment, gregues, des de mitjan segle VI a. C. A la resta de la zona ibèrica són aquestes últimes les que tenen major presència.

La distribució geogràfica de tots aquest pobles és complexa. A les valls pirinenques es localitzaven els aranosos (Vall d'Aran), els andosins (Andorra) i els ceretans (Cerdanya); a les zones planes de Vic i Girona estaven els ausetans i a les seues costes els indigets; els bergistans a Berga; a les comarques del Maresme i del Vallès (Barcelona), els lacetans, probablement els mateixos que els anomenats lasetans, laletans i laietans d'altres fonts.

El poble de major personalitat de la zona de la vall de l'Ebre foren els ilergets, amb les ciutats d'Osca i Ilerda (Lleida). Un altre grup de població molt important va ser el dels sedetans, a la zona mitjana del riu. Tenim també els suesetans, veïns dels sedetans i els lacetans.

El grup principal de la zona valenciana corresponia als edetans, localitzats entre els rius Sucro (Xúquer), a la frontera meridional, i l'Udiba (Millars). Edeta (Llíria), va ser la principal de les seues ciutats. Al sud es trobaven els contestans, que s'estenien des del riu Taver (Segura), que desembocava al sinus ilicitanus, fins al Sucro. Saitabi (Xàtiva), Ilici (Elx), Lucentum (Alacant) i Dianium (Dénia) foren les seues principals ciutats. Després trobem els deitans, el territori dels quals estava a la plana del riu Segura, separant els contestans dels mastiens. Aquests últims rebien el nom de la ciutat principal, Mastia, tot i que també destacava Molybdana, situada a la regió de Cartagena. Junt amb els mastiens se citen els libifenicis, que es consideren habitants de Malacca, Sexi i Abdera. No es tractava de poblacions autòctones, sinó de poblacions d'arrel oriental (poeni). Seguint per la línia de costa vénen a continuació els bastetans, que estaven situats a Almeria amb una penetració cap a la plana de Granada. La seua població principal, que els donava el nom, era Basti (Baza), seguida de Tutugi (Galera). A l'actual província de Granada es localitzaven els bàstuls.

L'alta Andalusia estava habitada en època preromana pels oretans. El seu territori el travessaven els cursos alts del Guadalquivir i del Xúquer, és a dir, la zona oriental de Sierra Morena, la meitat est i nord de la província de Jaén i part de Ciudad Real i Albacete. De les seues ciutats, en destaquen Càstulo (Linares) i Oria o Orissia (Granátula).

De tots els pobles esmentats pels autors antics que pertanyen a l'àrea ibera, els que tenen una major extensió i importància a la vall del Guadalquivir són els turdetans, segurament els antics tartessis. També s'identifiquen els turdetans amb els túrduls (turduli veteres), encara que pareix que aquests últims es trobaven més al nord que aquells. La Turdetània comprenia tota la vall del Guadalquivir, limitant amb els carpetans i els bastetans.

A la vall de l'Ebre, la iberització afectà essencialment la cultura material, sense que es produïren canvis de població o substitució de formes de vida.

Aquesta penetració d'elements ibers s'inicia en el segle V a. C., es desenvolupa als segles IV i III i perd vigor en contacte amb el món romà. Les influències ibèriques procedeixen de la zona de llevant, i l'Ebre fa de difusor a través d'alguns dels seus afluents, com el Jalón. Però els contactes culturals amb el món celtibèric són constants, tant pel que fa a la cultura material, com a l'alfabet, la moneda, etc. Apareixen ciutats de nom indígena amb formes iberes o indoeuropees, com ara Nertobis-Nertobriga. Finalment, és important ressaltar que la iberització de les terres interiors de la vall de l'Ebre estigué lligada estretament a la penetració dels romans en aquests territoris. També la vall del riu Millars fou una via d'accés de les influències de la costa (colonitzadors i indígenes) cap a l'interior, però no a la recerca d'una zona d'excedents agrícoles, sinó un territori ric en minerals que se situava en la conca del riu Millars, especialment en la serra d'Albarrasí (ferro i, en menor grau, plata i coure). Al començament del segle VI a. C. s'inicia un procés d'utilització i divulgació de la ceràmica a torn, el desenvolupament de l'urbanisme i la generalització de l'ús del ferro entre els pobles ibers.

Pel que es refereix a Andalusia, la cultura ibèrica hi presenta matisos degut en gran manera a l'evolució interna del component indígena, tartessi, i en part a la ubicació d'unes i altres comunitats, la qual cosa fa que predominen en uns casos els influxos orientalizants, més arrelats a la zona occidental, i en la resta, les noves relacions que s'estableixen als indrets més orientals d'Espanya amb els pobles colonitzadors del Mediterrani, sobretot amb els grecs. Per consegüent, als territoris més meridionals de la península Ibèrica domina la civilització tartèssia, mentre que als més septentrionals de l'àrea ibera és palesa l'acció de la civilització dels camps d'urnes. Sobre ambdós actuen els influxos mediterranis aportats per fenicis i grecs.

Finalment, cal diferenciar la cultura balear, que presenta dos grups dins de les illes: d'una banda, Mallorca i Menorca, i d'una altra, Eivissa i Formentera, les anomenades Pitiüses. A Eivissa no hi ha rastres d'activitat anterior al segle VII a. C., quan entra a formar part del món cartaginès. Les vinculacions d'aquestes illes en l'etapa anterior són més intenses amb Còrsega i Sardenya que amb la península. Mallorca i Menorca, fins a la conquesta romana, en el 123 a. C., estan dominades per la civilització talaiòtica. Es tracta d'una cultura caracteritzada per grans construccions edificades a base de blocs enormes, que tenen el seu precedent en les navetes, utilitzades com a nuclis d'habitació. En aquesta cultura apareix la taula, que pot ser tant un element purament constructiu, per a suportar la coberta del recinte, com un monument religiós o sagrat, ja que en aquests recintes apareixen abundants ossos d'animals, possiblemes procedents de sacrificis. L'etapa de formació de la cultura talaiòtica es dona a les acaballes del segon mil·leni a. C. En el segle VIII a. C. s'hi comença a usar el ferro, però no pareix que això duga

aparellat (com hem vist per a altres llocs) canvis substancials, com en la fabricació de ceràmica, que continua fent-se a mà, fins a l'arribada dels romans. L'ús de grans blocs de carreus en aquestes construccions pot estar motivat pels continus enfrontaments d'una societat territorialment molt dividida. Els usos funeraris es caracteritzen per soterraments en coves cavades artificialment en la roca. El ritu era originàriament d'inhumació, encara que posteriorment es passà a la incineració, total o parcial, i fins i tot a recobrir els cadàvers amb una capa de calç. Hi ha també necròpolis amb tombes circulars o rectangulars que imiten la forma de les navetes on s'han trobat objectes exòtics procedents del comerç púnic, però a penes hi ha ceràmiques gregues importades, la qual cosa pareix que ha de fer pensar en una relació major amb el món púnic que amb el grec.

Trets de la cultura ibèrica

L'existència de la ciutat com a nucli bàsic de l'organització comunitària és un dels elements que caracteritzen al món ibèric. Però aquest procés d'urbanització no fou uniforme. Mentre hi ha zones, per exemple Andalusia, on trobem ciutats amb una organització del poblament al seu voltant en ple segle V a. C., a d'altres, com la vall mitjana de l'Ebre, les ciutats no s'hi remunten més enllà del segle III a. C.

El coneixement de les ciutats iberes ens ha arribat tant per les mencions que coneixem per les fonts escrites, per les llegendes de monedes i per les deduccions arqueològiques. Les excavacions i prospeccions realitzades a la vall mitjana de l'Ebre, a la zona de l'alt Guadalquivir i a la zona dels edetans, permeten concloure que els assentaments s'estableixen i es distribueixen en funció de l'explotació dels recursos econòmics de la zona i tenint en compte la naturalesa de cada un d'ells, segons es tracte d'assentaments urbans o rurals. Els assentaments solen localitzar-se a zones agrícoles, però de forma irregular, d'acord amb les possibilitats econòmiques que presenta el territori i no segons cap planificació. Per consegüent, la major densitat demogràfica i el gran nombre de nuclis importants indiquen l'existència també d'una major quantitat de recursos. També influeixen en aquest aspecte elements de tipus polític o fins i tot militar, com la necessitat de controlar el territori en la seua totalitat, a la recerca de punts de fàcil defensa que dominen el territori propi o un pas important de comunicacions. D'aquesta manera, trobem assentaments amb un caràcter estrictament militar, encara que són escassos. S'observa que entre ells s'estableix una jerarquització en funció d'una relació de control i intercanvi dels centres ciutadans sobre els centres rurals, i fins i tot dins dels mateixos centres ciutadans es produeix aquesta relació de domini dels majors sobre els més menuts. Aquest procés fou potenciat i afavorit posteriorment per l'acció de Roma, perquè la seua estructura

política i administrativa tenia com a base aquests mateixos principis. Així, el control dels territoris per part de Roma s'implantarà molt més ràpidament i fàcilment i amb menys costos.

L'aspecte més destacat en l'arquitectura de les ciutats ibèriques són les fortificacions i les muralles, que contrasten amb la pobresa urbanística. No hi ha elements tan importants com les places, els temples o els palaus. En la construcció van utilitzar la pedra, l'atovó i la fusta. Les grandàries de les pedres varien, des dels blocs monumentals fins a petits cantells. La tècnica de col·locació és diversa, des de la simple maçoneria fins a parets realitzades amb blocs perfectament llaurats. L'atovó i la tàpia foren utilitzats amb profusió en l'arquitectura del món ibèric per a bona part dels paraments. Es va utilitzar normalment la llinda i l'arquitrav, encara que en alguna ocasió hi ha també falsos arcs i voltes realitzats per aproximació de filades. Entre els monuments millor coneguts d'arquitectura funerària destaca el Pozo Moro, prova de l'existència al sud-est d'obres arquitectòniques de grans mides decorades amb estàtues i relleus. Un altre monument funerari ibèric de gran perfecció tècnica és el de Toya. Crida l'atenció l'impressionant santuari o temple del Cerro de los Santos, junt amb altres com el El Cigarralejo, la Serreta d'Alcoi, etc.

Un altre dels trets més distintius de la cultura ibèrica és la seua llengua i la seua escriptura. A la part oriental de la península Ibèrica, l'àmbit no indoeuropeu, podem distingir dues llengües clarament diferenciades. D'una banda, la llengua del sud-oest de la península, on es va formar la més primitiva escriptura hispànica; d'una altra, l'iber, amb testimonis des del sud-est fins al territori francès. La llengua del sud-oest presenta els documents més antics (segles VIII-VI a. C.), en grafit sobre ceràmica (Huelva i Medellín), i en làpides sepulcral, sobretot de l'Algarve. De l'epigrafia del sud-oest coneixem en l'actualitat un nombre important d'esteles, algunes només fragments, la major part de les quals s'han trobades al territori portuguès més meridional (Algarve) i pertanyen amb prou seguretat a la primera edat del ferro (segles VII a V-IV a. C.). Són més abundants els texts escrits de dreta a esquerra que els escrits d'esquerra a dreta. Podria tractar-se de l'escriptura tartèssia. La llengua ibèrica pareix producte de les influències grega, fenícia i meridional. La distribució geogràfica dels documents de l'ibèric oriental s'estén des del sud-est (Almeria i Múrcia) fins al riu Herault (sud de França). La seua penetració cap a l'interior és difícil de fixar. L'única cosa que sabem amb seguretat és que en època romana arribava a la regió de Jaén i, a la vall de l'Ebre, fins a Saragossa. Els suports d'aquestes inscripcions són variats. Destaquen les ceràmiques pintades, sobretot de la zona Lliria-Azaila; els denominats ploms ibèrics, que són peces exclusivament epigràfiques, entre els quals es troben els d'El Cigarralejo, a Mula (Múrcia) i el de la Serreta d'Alcoi, escrits ambdós en alfabet grec; les làpides sepulcral no tenen un formulari com les de l'Algarve i per tant

reflecteixen una tradició diferent, i finalment hi ha les llegendes de monedes, molt abundants a la zona.

Hi ha dues hipòtesis sobre l'origen de l'escriptura ibèrica. D'una banda, es considera que aquesta escriptura no és la més antiga de la península, mèrit que correspon, segons aquesta hipòtesi, a la del sud-oest, fruit de la influència de l'escriptura fenícia i que degué de sorgir en el segle VIII o en el VII a. C. Aquesta escriptura del sud-oest s'estengué cap a l'est i donà lloc, per influència dels grecs, a la ibèrica. Ambdues escriptures coincideixen en els seus principis bàsics, però es diferencien de manera clara en la forma d'alguns signes i altres aspectes lingüístics. D'altra banda, l'escriptura ibèrica es degué desenvolupar per la influència d'un intens procés d'aculturació que es degué iniciar amb l'helenització de la zona costanera i acabar amb la llatinització. Cronològicament degué començar entre els segles V-IV i finalitzar en el I a. C., i ocupar una àrea que anà des de la Contestània fins a la Narbonensis, amb infiltracions a la Bètica i a l'interior de Castella. L'origen degué ser l'alfabet grecoibèric, en el qual apareixen els primers documents més antics, els d'Alcoi i d'El Cigarralejo, dels segles V-IV a. C., i que degué aparèixer a causa del contacte entre els indígenes i les poblacions gregues. D'aquest alfabet grecoibèric degué derivar l'anomenada escriptura meridional, que es pot considerar com una fase intermèdia entre el grecoibèric inicial i l'ibèric clàssic. El focus d'expansió d'aquesta escriptura degué ser el sud-est; la seua sistematització progressiva es degué fer a la zona d'Empúries, amb el contacte dels focs, i la seua expansió va anar cap al sud i l'interior. Aquest sistema ibèric coneixerà, a més, la influència del llatí, que el perfeccionà, alhora que determina la seua desaparició. Els ibers adoptaren també un nombre considerable de tipus documentals coneguts pels grecs i els romans. Es tracta dels grafitis ceràmics, les làpides sepulcral, els ploms inscrits, etc. Els més nombrosos i significatius són les làpides sepulcral i els ploms. Aquests últims són peces sense una altra missió que la de servir de suport d'escriptura. Bàsicament pareix que contenen documents de caràcter pràctic i quotidià, com cartes de negoci, contractes, etc, sense descartar un contingut religiós o màgic. El món ibèric no usa l'escriptura amb pretensions literàries ni tampoc amb fins públics, ja que hi ha una mancança d'inscripcions fetes per magistrats o institucions polítiques. Això prova el grau d'evolució històrica, tant de l'organització social i econòmica, com del món cultural, sobretot quan el comparem amb els pobles colonitzadors.

Organització política

Les fonts literàries, en especial Polibi, Apià i Livi, i les monedes indígenes fan alguna llum sobre el model d'organització política entre els ibers. És evident que la forma predominant era la reialesa. La institució monàrquica existia a la zona sud d'Espanya fins al mateix moment de la conquesta

romana, hereva de la monarquia mítica de Tartessos. Després de la desaparició de Tartessos, els pobles del sud es fragmentaren des del punt de vista polític i adoptaren majoritàriament règims monàrquics. En el moment de la conquesta de la zona sud per Roma tenim constància d'aquests reietons (reguli) que dominaven diversos nuclis urbans fortificats. Un d'ells, Culcas, figura exercint l'hegemonia sobre vint-i-huit ciutats (oppida), tot i que després tan sols en conservava dèsset; un altre, Luxinus, domina també diverses poblacions; així mateix, els reis oretans exercien la seua autoritat sobre extensos territoris, com probablement també el rei Edecó sobre els edetans. Uns altres reietons regien només una ciutat, com Attenes o Cerdubeles, aquest últim, règul de Càstulo. La monarquia ilergeta presenta una reialesa doble, com la coneguda parella d'Indibil i Mandoni.

La solidesa d'aquestes monarquies depenia de la fortuna o habilitat de cada reietó, ja que els seus dominis no tenien cap estructura comuna, i en desaparèixer el corresponent règul podien passar a dependre'n d'un altre o independitzar-se'n. Naturalment, era molt important el recolzament de les poblacions i, d'altra banda, el suport militar amb què comptaven, en molts casos de tipus mercenari (lusitans, celtíbers). Però la monarquia no era l'única institució suprema dels ibers. Si bé al sud i al nord de l'Ebre dominen els règuls, en les regions costaneres, més influïdes pels grecs, i en algunes regions interiors, comptaven amb comunitats regides per assemblees, senats i magistrats. Mostres d'aquest tipus poden trobar a Astapa (Estepa) i a Sagunt.

Estructura social

De les informacions de l'arqueologia i de les fonts escrites podem extraure algunes consideracions sobre l'estructura de la població. La primera ens ofereix tombes i aixovars on potser estiga ben representat un grup superior, potser els règuls de les fonts escrites, i la noblesa, les tombes dels quals indiquen un nivell alt de riquesa. Junt amb aquests, hi ha una classe mitjana, amb soterraments més petits i aixovars discrets, encara que amb algun element d'importació. S'aquest grup destaquen les tombes amb armes, com la *falcata*. Aquesta última diferencia possiblement els comerciants i artesans qualificats (bronzers, ferrers, escultors, etc), dels guerrers. Finalment hi ha el grup social més baix en l'escala social, representat pels individus soterrats a les nombroses tombes modestes, consistents en un clot al sòl, de vegades sense cap aixovar i amb l'urna tapada únicament amb una pedra. També els bronzes ibèrics i la pintura dels gots ceràmics distingeixen uns genets a cavall amb escut redó i *falcata* o llança, junt amb un grup molt nombrós d'homes armats a peu. Una sèrie d'individus tonsurats i amb un vel o una diadema sobre el cabell pot indicar un grup sacerdotal. La resta potser siguen joves guerrers. En les escultures de dones apareix una classe superior de grans dames

mitrades, algunes oferents, sovint representades en un acte litúrgic. Algunes potser siguen sacerdotesses.

El caràcter militar de la societat ibera sobreïx clarament. Els autors clàssics (Estrabó) ens parlen de les seues contínues guerres, dels règuls o cabdills militars, de la participació mercenària. Els mateixos textos indiquen que entre els ibers estaven molt esteses les relacions personals i col·lectives. La institució més igualitària era l'*hospitium*, pel qual les persones o els grups establien acords igualitaris, en els quals entrava sobretot l'amistat i la mútua protecció. Al contrari, la *clientela* era un vincle de fidelitat, personal o col·lectiva, establert amb caràcter de subordinació. La part dominant gaudia d'una posició privilegiada en tots els àmbits (econòmics, socials, polítics, religiosos), mentre que el client estava obligat, a canvi de la protecció, a prestar obediència en temps de pau i assistència militar en cas de guerra. Comptem amb nombrosos exemples tant d'època de la conquesta romana (els que subscriuen Indíbil i Edecó amb Escipió), com més tardanes (els dels indígenes amb Sertori i Pompeu). Un tipus especial de clientela era l'anomenada *devotio ibérica*. Es tractava d'una relació personal, contreta lliurement, en la qual un home o un grup consagrava la seua vida a un altre. El component religiós era ací fonamental. La seua presència no fou exclusiva de la zona ibera sinó que es constata també entre els celtibers, els gals (*solduri*) i els germànics (*comitatus*). La societat ibèrica era, doncs, aristocràtica i guerrera, com els baixos relleus de combatents d'Osuna posen de manifest de forma eloqüent.

L'esclavitud entre els ibers no pareix que fóra dominant. Els texts antics no en parlen molt. Un dels més destacats és l'anomenat bronze de Lascuta, datat al 189 a. C., procedent d'Alcalá de los Gazules (Cadis), que mostra l'existència d'uns esclaus (*servi*) que vivien en la Turris Lascutana i depenien d'Hasta Regia. És un exemple de servitud comunitària que no resulta clar si és d'origen autòcton (tartessi o turdetà) o d'implantació púnica.

Economia dels ibers

Els productes més importants de l'agricultura de l'àrea ibera eren els cereals, l'olivera, portada segurament a aquestes terres pels fenicis i els cartaginesos, i la vinya, el cultiu de la qual podem datar-la des del segle IV a. C. Pareix que, a més, els fruiters es cultivaven a tota l'àrea ibèrica, igual que les hortalisses, els dàtils, les figues i les ametlles. Entre les plantes tèxtils, per les dades de les fonts escrites, sabem que s'hi cultivaven el lli (Tarragona i Xàtiva) i l'espart (Carthago Nova). També tingué gran importància l'explotació dels boscos. Les zones més riques en general havien de ser les planes dels rius, sobretot les de l'Ebre, el Segura i el Guadalquivir.

Amb els tartessis l'explotació dels minerals va estar prou desenvolupada al sud d'Espanya. En època ibèrica augmentà la seua importància en afegir-se l'ús del ferro al dels metalls tradicionals. El ferro apareix per primera vegada a la Turdetània al voltant del segle VIII, i es desplaça la seua utilització cap al nord i l'est. Amb aquest metall es fabricaran la major part dels utensilis dedicats a la producció, així com les armes. Si fem cas de les fonts antigues grecoromanes, els jaciments més importants de mineral de ferro en aquesta època foren els de Bilbilis (Calataiud) i Turiasso (Tarassona), a la vall mitjana de l'Ebre, encara que també s'extreia a les terres dels bergistans, a Catalunya. Nombrosos jaciments presenten restes d'escòries de mineral de ferro. El règim de tinença ens és desconegut. És possible tant l'existència de grans terratinents entre els ibers, com un règim de possessió individualitzada, familiar, individual o, fins i tot, un sistema mixt. En els avanços tenen molt a veure els elements tecnològics. Els instruments de treball, de ferro, van ser en gran manera els mateixos que es van usar posteriorment en època romana. Va ser freqüent l'ús de reixes d'aladre, així com fangues o pales de ferro, culleres de sembrador, birbadores, aixades, podadores i falçs. La fabricació d'armes ocupà també un important capítol en la metal·lúrgia ibera: espases (*falcates*), llances de mànec de ferro (*soliferra*), escuts (*caetra*), arreus de bèsties, etc.

Junt amb aquest metall hi havia una altra sèrie d'explotacions. Al territori dels oretans, amb Sisapo (Almadén) i Càstulo (Linares) es produïa plom i plata, així com a Huelva i Cartagena. A més, coure en aquesta última zona i mini a Almadén. L'or s'extreia de les mines de Sierra Nevada i de les arenas auríferes dels rius (Segura, Genil i Darro). Finalment, l'estany procedia de Galícia. No està clara la titularitat de la propietat de les mines en l'època ibèrica, és a dir, si pertanyien a propietaris privats o si eren públiques. A Riotinto, a les cases dels poblats miners s'han trobat escòries, la qual cosa pot indicar un treball domèstic.

L'existència de recursos metal·lífers portarà a l'aparició d'una important artesanía del metall, en la qual és important ressaltar els milers d'exvots que han aparegut als santuaris ibèrics, així com bronzes d'influència orientaltzant. No resulta menyspreable en aquest capítol la singular joieria ibèrica. Com es pot observar en les escultures, aconseguiren un gran nivell tècnic i estètic. Hi ha tota una sèrie d'adorns que servien per a realçar la bellesa de les dones iberes. Destaquen especialment els collars de les grans dames escultòriques (Elx, Baza, Cerro de los Santos, etc) i les abundants representacions dels bronzes, terracotes i ceràmiques en què també són freqüents les arracades, els braçalets i les polseres.

Entre alguns pobles ibèrics, com el dels oretans, la ramaderia constituïa la principal font de riquesa, en contrast amb altres zones bàsicament

agrícoles. La gran abundància d'escultures amb el motiu del bou n'és una bona mostra. L'agricultura i la ramaderia han estat sempre activitats complementàries, ja que sense l'activitat ramadera resultava impossible la realització de les labors agrícoles. Els bòvids ocuparen entre les espècies animals un lloc destacat. Per al transport es feien servir els bous. Es coneix l'episodi en què, estant lluitant els ibers contra Anníbal, aquells van llançar contra les tropes cartagineses carros incendiats tirats per bòvids. En els gots amb figures apareix un bou enllaçat i escenes de doma de cavalls. Aquests últims deuen haver ocupat un lloc preeminent en la societat ibera per l'organització social i militar d'aquest poble. Les fonts i l'arqueologia així ho confirmen. També criaren ases, reflectits en la ceràmica. El muls de la península Ibèrica eren coneguts per la seua força i gran alçada, especialment els de Menorca. En la ceràmica ibèrica apareixen amb profusió representacions d'ovelles i cabres, imprescindibles per la seua llet i la carn, i sobretot per la llana i la pell, que s'utilitzaven en la fabricació de teixits. En les excavacions arqueològiques es constaten restes de porcs. Finalment, també hi ha proves arqueològiques de la cria d'abelles. La caça fou, seguint la tradició ancestral, una forma d'aprovisionament complementari de carn. En els gots de Lliria apareixen amb profusió escenes de caça amb genets a cavall perseguint i disparant dards contra una cerva, i de caçadors amb xarxes per capturar ocells. També apareixen representades escenes de pesca amb barca i arpons.

L'activitat millor coneguda dels ibers és la fabricació de ceràmica. Són moltes les terrisseries que s'han descobert. Des de el punt de vista artístic, les seues formes i decoracions presenten una personalitat molt acusada. Precisament la decoració ha permès establir diversos estils. Així, les formes amb figures geomètriques, les més primerenques, seguides de les de figures humanes i animals. La ceràmica ibèrica pot agrupar-se en dos períodes: la primera fase, des del segle V a. C., amb una temàtica geomètrica molt simple (bandes horitzontals, cercles o mitjans cercles) perviu fins a la desaparició del món ibèric; en la segona època, ja en ple domini romà, a partir del segle III, apareix l'estil narratiu i simbòlic de figures humanes i animals. La ceràmica té una distribució zonal diversa. Podem parlar d'una ceràmica ibèrica andalusa (vall del Guadalquivir, sud de Portugal i regió extremeña), que fa servir el torn, portat pels colonitzadors orientals, des d'època primerenca. En aquesta àrea, la ceràmica protoibèrica recull a partir dels segles VII-VI els dos corrents externs: el fenicixipriota i el jònic. D'altra banda, hi ha una ceràmica del sud-est, anomenada també ceràmica d'estil simbòlic, el focus principal de la qual és Elx i Archena, que han donat nom a aquest estil, encara que també hi ha hagut importants troballes a El Cigarralejo, El Cabecico del Tesoro i Pozo Moro. Les formes ceràmiques són les mateixes que a Andalusia, però sobre elles es pinten escenes d'animals (llops, ocells, etc) i d'homes. Es tracta de figures diverses, en general de gran grandària, que normalment tenen valor per si mateixes i no formen conjunts. També

trobem representacions de guerrers en distintes actituds de combat. Es tracta d'un art hieràtic amb una àrea de difusió relativament concentrada, la zona sud valenciana i quasi tota Múrcia. Una tercera categoria correspon a la zona d'Oliva-Llíria, per ser aquesta zona la dels jaciments que van proporcionar els primers lots d'un estil narratiu, encara que en l'actualitat ha d'estendre's la seua influència cap a la vall de l'Ebre (província de Terol, poblat d'Alloza). Els vasos estan pintats amb colors foscos i en molts casos les figures estan omplides amb color negre. Enfront de la individualitat de les figures de l'art d'Elx-Archena, en els vasos de Llíria trobem escenes argumentals entre les figures amb rètols escrits. Hi ha conjunts que representen escenes de caça, de guerra, de dansa, d'homes a peu o a cavall perseguint porcs senglars o llops, lluites de grups enfrontats, tant a peu com a cavall o en barques. Generalment són figures de grandària menor que la de les figures de l'estil simbòlic. Finalment, hem de destacar dos conjunts marginals: d'una banda el d'Azaila, amb vasos plens de figures d'animals emmarcats amb formes vegetals i geomètriques, sense paral·lels en altres zones; d'una altra, el de la ceràmica del nord-est (Catalunya), amb una producció de tallers locals en distintes llocs, però sobretot a Empúries, on gran part de l'escassa ceràmica ibèrica que hi ha aparegut manté l'empremta de la forta influència de la ceràmica grega. En definitiva, la ceràmica ibèrica és una síntesi perfecta d'influxos mediterranis i aportacions pròpies.

El món comercial iber estava determinat en gran manera pels grecs, els fenicis i, més tard, pels cartaginesos, establerts a les costes del sud i de l'est. Aquestes relacions connectaven amb orient (Corint, Atenes, Xipre, Samos, Focea, Tir, etc) a través d'escales intermèdies a la Magna Grècia, Cartago, Etrúria i Marsella. A les costes mediterrànies peninsulars residien agents comercials en contacte amb els indígenes. Els seus excedents (mineria, productes agrícoles, etc) tenien com a destinació les poblacions costaneres on vivien els mercaders. Sabem molt poc de les formes concretes de comerç. Turdetània coneixia des d'èpoques antigues formes molt avançades d'intercanvi, que més tard es van estendre a tota la zona ibèrica. Les primeres etapes d'intercanvi a la península Ibèrica van ser premonetals, amb l'ús com a mitjà de bescanvi d'algun producte especialment apreciat o amb el simple canvi d'uns productes per altres. L'ús de la moneda va suposar un clar avanç, amb peces encunyades a Focea, que apareixen a Catalunya en els segles VII i VI a. C. Més tard, en els segles VI i V a. C. la procedència també serà Marsella, la Magna Grècia, Focea, Sicília i Rodes. En el segle IV les encunyacions seran més abundants. Tant les monedes com les troballes arqueològiques de materials importats assenyalen Grècia com el primer destinatari de l'activitat comercial, tant en la importació com en l'exportació, encara que una bona part podia anar també a Cartago.

El lli i la llana també s'exportaven. A L'Albufereta s'han pogut distingir diversos tipus de teixits, entre els quals destaquen els de contextura gruixuda, com el borriçol actual, i llenços fins semblants al fil, possiblement per fabricar roba interior. Els colors amb què es tenyien eren el roig púrpera per als mants masculins i el blau cobalt, combinat amb altres colors, per a les robes femenines. Les decoracions amb escatats també s'empraven per als mants de les dones (Dama de Baza). L'espart s'emprava en cordams, calçat, gorres, xarxes de pesca i de caça, etc. Finalment hem de mencionar la ceràmica. Diverses peces han aparegut a Itàlia (illa d'Ischia) i a Cartago. La seua exportació degué ser, més que de peces en si, de contenidors d'algun producte, potser la mel, abundant a la zona ibera i apreciada a l'exterior.

El món ibèric centrava les seues importacions en els productes manufacturats. Especial atenció mereix la ceràmica, primer de qualsevol tipus (oriental, grega, fenícia, púnica) i després, predominantment grega, la qual cosa servirà per a inspirar la pròpia producció ibera. Espanya va entrar en l'àrea comercial d'Atenes a finals del segle V. La ceràmica àtica va expandint-se i des de l'últim quart del segle V augmenta extraordinàriament la quantitat de ceràmica àtica trobada als poblats ibèrics, coincidint amb un període de gran esplendor de la cultura ibèrica. La ceràmica grega es considerarà per part dels ibers com un objecte de gran prestigi, tant per a l'ostentació com per a objecte funerari de les tombes d'importància. Empúries, sens dubte, va ser un gran centre distribuïdor. El tractat romanocartaginés de l'any 348 a. C. concedí als cartaginesos el sud i el sud-est de la península, i a partir d'aquell moment les importacions gregues tingueren més dificultats a la zona meridional, encara que la ceràmica grisa empuritàna o la masaliota s'estengué per la costa oriental. A partir del segle III arribarà també ceràmica campaniense, preludi de la *terra sigillata* del segle I a. C.

Les importacions iberes s'estenien, a més, fins a objectes d'adorn i de vidre, obtinguts a través de les factories púniques i gregues. Els cartaginesos foren els introductors dels nombrosos escarabeus egipcis trobats als jaciments ibèrics. En canvi, decaigueren altres importacions que en períodes anteriors havien estat molt importants, com és el cas del marfil. Tot això contrasta amb l'absència d'adquisicions de matèries primeres. Tan sols l'estany, procedent de Galícia i que arriba a través de Cadis, fou importat per als ibers.

Tot aquests intercanvis estigueren molt condicionats per la deficiència de monedes, totes externes al món ibèric. Les úniques encunyacions durant quasi tota l'època ibèrica foren les gregues d'Empúries. És significatiu que el seu començament, cap al 400 a. C., va ser d'òbols i altres divisors amb un patró que sol denominar-se ibèric. Empúries encunyà també dracmes de plata i de bronze. Aquestes monedes arriben fins al cap de la Nau, a

Alacant. Per l'àrea ibèrica es difondran al mateix temps monedes púniques. Les de Gadir seran de bronze i plata, fetes per a cobrir les necessitats militars de les guerres púniques a Espanya. També Ebusus va encunyar moneda de bronze entorn de l'any 300 a. C. És evident que la qüestió de la moneda anava en funció de les necessitats dels colonitzadors i, en molt escassa mesura afectava les poblacions indígenes iberes. No obstant això, amb la dominació cartaginesa i sobretot durant la segona guerra púnica es produeix un important canvi: el de la participació militar indígena. En aquest nou escenari s'estendrà l'ús de la moneda. La nova seca de Cartago Nova, amb les sèries hispanocartagineses de plata, s'estableix per pagar els mercenaris de l'exèrcit cartaginès; la de Càstulo, on es van encunyar monedes de bronze, és un producte de l'explotació dels recursos miners de l'alt Guadalquivir; la d'Arse (Sagunt), que comença a encunyar moneda molt prompte amb influència de Cartagena i utilitza l'alfabet ibèric, s'estengué a iniciativa de l'administració romana; Saiti o Saitabi (Xàtiva), encunyà les seues peces amb el mateixos impulsos; Ebusus comença a encunyar entre el 214 a. C. i l'inici del segle II; Kese (Tarragona), amb rètols ibèrics; Obulco amb bilingües, ibèrics i llatins; Florentia (Iliberris, Granada) rètols únicament en llatí; Ilerda (Lleida) i Bàrcino (Barcelona), segurament són els coneguts pels romans com l'argentum oscense. Entre l'any 206 a. C. i el 133 a. C. es van formant grups de seques emparentades que utilitzen l'alfabet ibèric del sud (Obulco, Porcina, Jaén, Càstulo, Iliberris), mentre que les de la baixa Andalusia, porten llegenda en llatí (Urso, Iliturgi, Carmo); destaca també la producció denominada libifènicia, amb seques des de Cadis fins a Màlaga, amb influències africanes i sense tipologia uniforme, però amb el mateix alfabet.

Religió

La carència de notícies en les fonts literàries grecolatines, la il·legibilitat dels texts i les limitacions de les excavacions arqueològiques condicionen molt negativament les nostres possibilitats de conèixer les creences del món ibèric. Les informacions es redueixen als testimonis deixats per les escultures en pedra i metall, els exvots dels santuaris, les representacions en les pintures de la ceràmica i la interpretació de les restes materials. Tampoc no podem afirmar fins a quin punt hi ha una aportació important d'influències gregues, fenícies i púniques, i quin és per tant el substrat antic. Aspectes tan senzills com el coneixement dels noms de les divinitats estan fora del nostre abast. En tot cas, estem davant d'un politeisme que podria ser tant antropomòrfic com arribar a elements animals, vegetals o de la naturalesa morta (muntanyes, rius, coves, boscos, fonts, etc). Entre les divinitats, sabem de l'existència d'un possible déu dels cavalls, per una figura que apareix en un relleu entre dues figures de cavalls vistes de perfil. De la mateixa manera, pot ser una divinitat masculina un genet que porta en la mà una flor de lotus en pintures dels vasos de Lliria.

Precisament, la superior quantitat de representacions de divinitats femenines sobre les masculines pot estar indicant la supervivència d'un fenomen típicament mediterrani: el de les deesses mares.

Els nombrosos exvots conservats ens poden acostar a les pràctiques externes. Alguns mostren els devots alçant el braç dret, en d'altres creuen els braços sobre el ventre o sobre el pit o alcen ambdues mans. En les estàtues de pedra i en els exvots de bronze veiem oferents de vasos d'ofrenes. De les danses que ens donen notícies tant els texts literaris com la plàstica ceràmica, Estrabó ens diu que entre els bastetans ballaven els homes i les dones agafats de la mà. Les pintures de Lliria mostren els dansaires portant branques en les mans, la qual cosa indica un fort component religiós. El llocs de culte són millor coneguts. Els santuaris ibèrics presenten en una àrea extensa grans edificis que s'ocupen d'un culte dirigit. Junt amb els santuaris hi ha altres llocs sagrats. Destaquen les coves de la Comunitat Valenciana, en indrets allunyats dels poblats i de difícil accés.

La creença en la vida d'ultratomba es manifesta clarament en el rituals funeraris. El més comú era el de la incineració, encara que no falten testimonis d'inhumacions. Junt amb l'urna se soterraven objectes d'ús del difunt. Destaquen les armes, en el cas de les tombes dels guerrers, que apareixen de vegades doblegades. Es troben també objectes rituals relacionats amb cerimònies de purificació, com peveters per a cremar perfums, braserets i pitxers de bronze. Una vegada soterrada l'urna junt amb l'aixovar, la tomba es tancava de molt distintes maneres i es recobria de vegades amb un túmul. En tombes monumentals apareixen unes quantes urnes, la qual cosa ens fa pensar que devien tenir un caràcter familiar. L'existència d'animals fantàstics a les necròpolis, com ara grifons, lleons o esfinxs, freqüents en el món funerari, tenen segurament una funció apotropaica, de guardians dels morts al més enllà. Tals són els casos dels baixos relleus de Pozo Moro, el grifó de Rodován (Oriola), les esfinxs d'Agost i Bogarra, les serps de Balazote i Troya, els bous d'El Molar i Rojales, i els lleons d'El Minguillar, Nueva Cartaza i Porcuna. Als santuaris i les necròpolis trobem una important estatuària de pedra, amb figures humanes i o animalístiques. De les primeres comptem amb representacions funeràries, com la Dama de Baza sedent, que allotjava una urna funerària i presidia una sepultura que es va trobar amb el seu aixovar intacte. D'altres han aparegut fora del seu context, com el bust de la Dama d'Elx o les figures femenines oferents i de peu, en pedra, la més significativa de les quals és la Dama Oferent del Cerro de los Santos (Montealgre, Albacete).

TEMA 3. ELS POBLES CÈLTICS.

Formació històrica i cultural

Al començament del primer mil·lenni a. C. es produeix un canvi de panorama en la cultura material de les grans àrees peninsulars, especialment en la meitat nord. Sorgeixen nous tipus de poblats i necròpolis, d'elements metàl·lics i ceràmics, que estan en relació amb l'arribada de distints grups de pobles a través dels Pirineus. Es tracta d'una part del moviment general que va afectar gran part d'Europa i Àsia Menor. Són els denominats genèricament pobles indoeuropeus, que presenten una mateixa comunitat de llengua i d'elements de cultura material. Durant la primera edat del ferro (1000 a 500 a. C) comença l'arribada d'aquests pobles a través dels passos pirinencs, tot i que no estem en condicions d'establir si es tracta d'onades importants (com es va pensar en la primera meitat del segle XX) o si solament foren infiltracions. Això planteja el dubte de si estem davant d'una transformació etnicocultural o, pel contrari, d'una sèrie de canvis interns de les poblacions indígenes de l'edat del bronze, amb aportacions més o menys importants d'elements externs. A més a més, pareix que aquestes aportacions es van donar en èpoques distintes, amb arraconaments de poblacions a les zones muntanyoses i menys productives, com les dels arèvac sobre els pelendons, els vacceus sobre els vetons, etc. Tampoc no podem descartar altres influències sobre la part central i septentrional de la península: d'una banda, les que procedeixen de l'anomenat bronze atlàntic per a la recepció de l'estany, sustentades per comunicacions marítimes amb Bretanya, Cornualla o Irlanda, i, d'una altra, les que arribaren des del sud i l'est de la península.

Des del punt de vista de la cultura material hi ha tres fenòmens associats a la indoeuropeització de la península Ibèrica: les ceràmiques excises, la implantació del ferro i el ritu de la incineració. La ceràmica es dona amb força a les valls de l'Ebre i del Duero, i apareix lligat als soterraments en túmuls. Ambdós elements es poden posar en relació amb la importància que adquireixen les activitats pastorals (ramaderia, pasturatge, transhumància), conseqüència de l'arribada de poblacions d'Europa central, a les quals es lliguen les ceràmiques excises. Això no vol dir que no afectara altres poblacions agrícoles assentades a les planes fluvials ni que l'activitat ramadera no estiguera ja present en cultures anteriors. Quant al ferro, la seua difusió és una qüestió problemàtica i difícil de resoldre. En els primers moments els objectes de ferro són escassos, pel fet que són privilegi d'uns pocs. Cap a l'any 1100 a. C. ja es coneixia al regne de Tartessos. No obstant això, des d'aqueixa data fins al 500 a. C. en gran part de la península Ibèrica la metal·lúrgia del ferro va ser poc utilitzada. La qüestió essencial és dilucidar si el seu ús era fruit exclusiu del

desenvolupament d'una tecnologia local o si, pel contrari, era conseqüència d'una acció comercial d'importació. Podem distingir dues zones amb un ús important: la catalana, amb pràctiques d'incineració relacionades amb els grecs focuus, i la vall de l'Ebre, potser potenciat per la riquesa fèrrica del Moncayo. Finalment, el nou ritu de la incineració al nord-est no és exclusiu tampoc de l'àrea central i occidental de la península, ja que està present entre els ibers.

Tot i que els aspectes lingüístics són un factor de cohesió de la zona, hi ha certs problemes. Al costat d'un substrat comú s'observa clarament l'existència de llengües diferenciades, com el celtiber i el lusità. El celtiber és una llengua cèltica de trets molt arcaics, que està documentada en inscripcions en escriptura ibèrica de les quals han sobreviscut algunes peces d'interès (bronze de Luzaga i bronze Botorrita, en escriptura indígena, i les inscripcions de Peñalba de Villastar, en escriptura llatina). L'onomàstica es presenta seguint una estructura regular: nom personal + unitat suprafamiliar + genitiu del nom del pare, que expressa la filiació + magistratura. Un segon grup lingüístic és el format pel lusità. La pobresa de documents obliga a ser rudents, perquè es podria tractar tant d'una llengua indoeuropea occidental diferent del grup cèltic, com excloure'l basant-nos en l'onomàstica personal i en l'existència de toponímics en *-briga*.

Distribució geogràfica

L'àrea indoeuropea de la península Ibèrica comprenia els dos altiplans fins al riu Guadiana, el nord i l'oest peninsular, la vall mitjana de l'Ebre i el sistema Ibèric. Destaquen diversos conjunts, alguns molt diferenciats. Els celtibers tenien una ubicació imprecisa. Existien uns celtibers citeriors, els més pròxims a la zona mediterrània i culturalment més influïts pels ibers, i els celtibers ulteriors, més purs. Els primers ocupaven les valls del Jalón i del Jiloca amb part dels marges dretes de l'Ebre. Els celtibers ulteriors estaven a les conques altes del Duero i a la plana, fins al Tajo (Sòria, Guadalajara, sud de la de Burgos i la part oriental de la de Segòvia). Dels celtibers citeriors, les fonts citen els lusons, els tites i els bel·les. Els lusons limitaven amb la zona ibera i amb els vascons, amb centres com ara Contrebia i Bilibilis. Els tites i els bel·les limitaven amb els arèvac. A penes tenim en notícies per haver estat conquistats molt prompte. Segeda (Belmonte) era un dels seus principals centre, així com Arcobriga (Arcos del Jalón). Tots aquests pobles van rebre influències ibèriques que remuntaven els rius mediterranis. Als celtibers ulteriors pertanyien els arèvac i els pelèndons. Els primers eren el principal grup de població. Entre les seues ciutats destaquen Clunia, Termantia, Uxama Argalea, i Segontia. Segons pareix, en època preromana els pelèndons foren arraconats pels arèvac cap a les zones muntanyoses del nord-est de la província de Sòria i del sud-est de la de Burgos. La política seguida per

Roma va permetre als pelèndons tornar al territori de què havien estat desallotjats, d'ací que la més coneguda ciutat de la zona, Numància, aparega unes vegades com arèvaca i d'altres com pelèndona. Els seus principals nuclis eren Varea, Tritium Magallum i Líbia.

Els carpetans estaven situats al sud dels celtibers, a la vall del Tajo, ocupant un territori bastant ampli des de la serra del Guadarrama fins a La Manxa i gran part de la conca del Tajo, fins passada Talavera de la Reina. Els seus centres més importants eren Toletum, Complutum i Consabura. Les terres cerealistes de la vall mitjana del Duero les ocupaven els vacceus, amb ciutats com Rauda, Pallantia, Viminatum, Oceloduri, Porta Augusta, Septimanca i Cauca. Els vetons se situaven sobre ambdós vessants de les serres de Gredos i Gata. Destaquen entre els seus emplaçaments Salmantica, Bletisa, Mirobriga, Lama, Capara, Obila i Turgallium. Pareix que també en aquest cas el poble més fort, els vacceus, arraconaren el més dèbil, el vetò, a les zones muntanyoses i menys productives. Per això també Helmantica-Salmantica apareix en uns autors com a vaccea i en altres com vetona.

Els lusitans ocupaven la part occidental de la península, entre el Duero i la Turdetània, amb importants centres, com Aeminium, Caurium, Eburia o Norba Caesarina. En la part centreoccidental de la província de Burgos es trobaven els turmòdigs, el nucli més important dels quals era Segisamon, així com la part que confronta la província de Palència, on destacava Pisoraca. La zona riojana corresponia a l'emplaçament dels berons. Cascantum, Graccuris i Calagurris-Calahorra eren ciutats berones, que a partir de l'expansió vascona, des del final de les guerres celtibèriques, van passar als vascons.

Els vàrduls ocupaven part de les províncies de Guipúscoa i Àlaba, mentre els caristis, situats entre els vàrduls i els autrígons, tnién com a centres principals Suessatio i Veleia. El territori dels autrígons estava junt al mar Cantàbric. Destacaven els centres de Flaviobriga, Vxama Barca, Virobesca i Segisamunclum.

La zona oriental de les actuals Astúries i Cantàbria era l'assentament dels antics càntabres. Apareixien dividits en diversos grups: vadinians, orgomescs, salaens, plentaures, coniscs, aurins, etc. Els seus principals nuclis eren Tamarica, Vadinia (civitas Vadiniensis) i Vellica. Els àsturs vivien a l'un i l'altre costat de la serralada cantàbrica. Reben el nom del riu Astura (Esla) que es va fer servir com a nom per a la capital romana: Asturica Augusta. Es distingien, d'una banda, els àsturs transmuntans, a l'altre costat de la serralada, entre els que es trobaven els luggons, a la part oriental, i els pèsics, a la part occidental; i de l'altra, els àsturs augustans, que s'estenien fins al Duero, i entre els quals sobreixien els zoeles, els brigaecins, els lancienses, els amacos i els gigurros.

En època romana els galaics es dividien en lucenses i bràcars. Els primers, que ocupaven el nord, estaven dividits en artabos, supertamaricos, albions, chilens, i lemavos. Entre els gallecs del sud, els bràcars, es trobaven els coeterns, limics, quarquernos, tamaganos, castors i aquiflavienses. Finalment, en una zona contigua a l'Espanya indoeuropea, però sense hi pertànyer, es troben els vascons. Els textos grecollatins d'època preromana els situen al territori de Navarra i algunes zones veïnes –nord-oest de Guipúscoa al voltant d'Írún, La Rioja). Després van dur a terme una expansió durant el segle II i segle I a. C., cap a la zona de l'alt Aragó i fins al territori dels iacetans. Els grups de població més importants dels vascons que apareixen en les fonts romanes són els andelonenses de la zona d'Andión; els carentes, de la zona de Santa Cara; els iliberritans, possiblement de la zona de Liédena o de Lumbier, i els pompaelonenses, de Pompaelo (Pamplona). Ilurcis, centre probablement poblada per vascons abans de les guerres dels romans contra els celtibers, fou després transformada en Gracchuris, amb població vascona.

Organització sociopolítica

Les institucions socials i polítiques dels pobles de l'àrea indoeuropea es basaven en les organitzacions suprafamiliars. Segons els nostres documents, aquests pobles utilitzaven diferents expressions per a designar-les: *gens*, *gentilitas*, *tribu*, que es traslladen als textos o a l'onomàstica personal mitjançant genitius de plural que formen part del nom dels individus. Cap d'aquests termes apareixen en les inscripcions de l'àrea ibera, on els individus expressen el seu origen únicament a través de la filiació: nom del pare en genitiu acompanyat de la paraula *filius*, i la ciutat a què pertanyen. Aquestes societats indoeuropees mostraven una forta vinculació amb les relacions de parentiu, tot i que el model exacte és difícil d'establir. El nucli fonamental devia estar en les *gentes*, *gentilitates* o centúries, espècie de clans que s'aglutinaven al voltant d'un avantpassat comú. Diverses famílies constituïen un clan i diversos clans una tribu. La pertinença a aquest grup es fixava, doncs, per la sang. Aquesta predominança de l'estructura suprafamiliar i les relacions de parentiu com a elements d'articulació social determina la inexistència o la precarietat de formes estatals i polítiques. Encara que es un tret comú que els membres d'una comunitat triaren o dipositaren en una assemblea les decisions fonamentals, la realitat era que les decisions estaven molt condicionades pels graus de parentiu, el clan a què pertanyien i l'orde jeràrquic, basat en el gènere, l'edat i en la dignitat. També és ben cert que les realitats concretes de cada zona foren molt fortes de manera que és difícil acceptar un model teòric que es pugui generalitzar a totes parts. Així, les unitats organitzatives indígenes representades pel terme *gens*, estan testificades quasi únicament entre càntabres i àsturs; pel contrari, les representades pel terme *gentilitas*,

que és el grup menys nombrós, es redueixen a algunes zones de la Castella nord, i finalment les unitats que utilitzen el genitiu de plural en el sistema onomàstic dels individus són, amb molt, les més abundants.

Les societats indoeuropees estaven sustentades per una organització de tipus patriarcal. L'home transmetia el nom, posseïa els bens i concentrava l'autoritat. Això és el que proven les fonts, també per al pobles de la península. No obstant això, segons Estrabó existia un règim de tipus matriarcal entre els càntabres, en què: "Els homes donen el dot a les dones, les filles són les que hereten i busquen dona per als seus germans". Però aquesta és una testimoniança que entra en contradicció amb la pràctica de la covada, també testificada entre els càntabres, per la qual la dona abandona el llit una vegada parida i l'ocupa l'home, a qui aquesta cuidava. Estem ací davant d'una apropiació per l'home d'una funció que es considera prestigiosa. En la mateixa òptica podem valorar l'existència de l'anomenat avunculat, que apareix en les inscripcions càntabres, i que fa referència a la pràctica segons la qual l'oncle matern (avunculus) participa en la successió per línia femenina, per la qual cosa ocupa una posició rellevant en la família. Però aquesta figura té importància tant en societats de tipus matrilineal com patrilineal. En les diverses zones de l'Imperi Romà es troben inscripcions amb aquest tipus de filiació, sense que això servisca per a demostrar l'existència d'un règim matriarcal. A més, en general, resulta evident que en la societat càntabra els homes concentraven el poder militar i el polític. Per consegüent, en l'actualitat no podem afirmar que la societat càntabra existira el matriarcat.

Tampoc és gens clara que la tendència a la jerarquització social fóra general. Per exemple, entre els segles V i III a. C. hi ha un predomini del grup arèvac, vinculat a la metal·lúrgia del ferro, que desencadenà processos de jerarquització social i de concentració urbana (Segeda). En el primer aspecte, perquè els sistemes de les tradicionals societats patriarcals tendien a debilitar-se amb la concentració de riquesa i eren substituïdes per formes d'organització en què predomina la dependència personal al voltant de les aristocràcies. El resultat fou l'enfortiment de les clientele militars (devotio). En el segon aspecte, la concentració urbana donarà pas a l'aparició d'importants nuclis urbans. Són els coneguts com *oppida* pels romans, llocs amb noms amb desinències en *-briga* entre els indígenes: Numància, Termantia, Segeda, Clunia, Segòbriga, Bìlbilis, Contrebia Belaisca o Calagurris.

Les institucions polítiques estaven estructurades. Els pactes d'hospitalitat que hem conservat ens parlen de magistrats, *praetores*, *principes* (Albionum), *magistrati* (Zoelarum, Lougorum, etc). Es tracta, sens dubte, d'una interpretació romana, però reflecteixen les magistratures indígenes. Al seu costat ens presenten institucions de

caràcter col·lectiu, les quals demostren l'arrel suprafamiliar de les formes polítiques d'aquests pobles. Així ho prova l'hospitalitat, considerada una de les institucions hispanocèltiques més peculiars i característiques. Per un text de Diodor (5, 34) coneixem l'existència entre els celtibers d'una benèvola acollida als estrangers que acudeixen a les seues comunitats, la qual cosa s'ha entès com un tipus de relació indígena que els romans van denominar amb el terme *hospitium*, probablement per reconèixer-hi una sèrie de trets semblants a la pràctica romana. Les anomenades *tesserae* d'hospitalitat corroboren aquestes afirmacions. Es tracta de documents fets en bronze o plata que expressen un acord, del qual cada part conserva una meitat. Les *tesserae* presenten formes figurades (porc senglar, dofí, mans entrelaçades, formes geomètriques) i el text està escrit en llengua indígena o llatina. Cronològicament corresponen al segle II a. C. i al segle I d. C. Els pactes es realitzaven entre individus particulars, entre un personatge i una comunitat ciutadana, o entre dos grups suprafamiliars. L'extensió del text varia, però en cap d'ells no falten els dos contractants, que realitzen l'acord no sols per a ells i els seus, sinó per als seus descendents. L'*hospitium* és, per tant, un pacte igualitari en el qual les parts contractants estableixen voluntàriament drets i deures de transmissió hereditària comuns. Aquest tipus de relacions és pròpia d'una societat en què no hi ha un dret internacional que protegisca a l'estranger. No és una institució exclusiva del pobles peninsulars, perquè estava àmpliament estesa entre altres pobles. Roma va reconèixer a aquests tipus de pactes per assegurar la convivència entre aquests pobles (pacte dels Zoelae).

No resulta fàcil dilucidar quin tipus de territorialitat hi havia entre aquests pobles. En època romana estaven en una *civitas*, però es podria tractar d'un exigència organitzada pels conquistadors. La tradicional interpretació d'una C invertida, que apareix en les inscripcions gallegues, com ara *c(enturia)*, potser significara *c(astellum)*, una referència als nuclis habitats indígenes (castres), i no *c(enturia)*, com es pensava abans, la qual cosa reforça la territorialitat d'una part d'aquestes organitzacions, almenys durant l'època romana. Tanmateix, tan sols es pot afirmar amb seguretat, en el cas de *Gallaecia*, des de finals del segle I d.C. fins a principis del segle II d. C., mentre que els termes que a la resta de l'àrea indoeuropea expressen unitats de tipus parental es manté fins al segle III d. C. i, en un cas excepcional, fins al IV. Per consegüent, sabem que a *Gallaecia* l'individu expressava la seua pertinença a la comunitat per mitjà de la menció a la seua *civitas romana*. Unes vegades amb termes acabats en *-ensis*, d'altres amb noms de *castella* (*Talabricensis*, *Valabricensis*, *Avobrigensis*, etc), d'altres amb els termes que apareixien en les inscripcions precedint el signe C (*Limicus*, *Interamicus*, etc) (algunes vegades es troben ambdues fórmules en una mateixa inscripció). L'arqueologia ha posat en clar que en època flavia hi ha una reorganització dels poblats amb la construcció de cases de planta quadrada, fruit de

l'influx romà, així com la possible elevació d'un temple al déu suprem romà, Júpiter Òptim Màxim. La combinació d'unes fonts i altres ens porta a pensar que en la segona meitat del segle I d. C. les comunitats indígenes de Gallaecia comencen a transformar-se en una organització sociopolítica nova en abandonar el sistema indígena i adoptar les estructures politicoadministratives romanes.

Estructura econòmica

El pobles de l'Espanya indoeuropea no van conèixer l'ús de la moneda, deficiència que indica a les clares el seu endarreriment econòmic i el grau d'autosuficiència a què es desenvoluparan. Presenten fortes diferències regionals i tecnicoculturals, per la qual cosa és convenient agrupar-los per àrees.

1.- Celtibers, lusitans, carpetans i vetons. La seua base econòmica fonamental fou la ramaderia. Destacaven tant pel ramat menor d'ovelles i cabres, com pel major, sobretot els cavalls. Durant la guerra contra els romans, Numància (Numantia) i Termes (Termantia) dipositaren en concepte d'imposts tres mil pells de bou i huit-cents cavalls. Es tractava d'una ramaderia transhumant estacional, que va produir una artesanía tèxtil i alimentària, aquesta darrera predominantment de productes lactis. Al contrari, l'agricultura no hi fou massa important. Es cultiven cereals a terres de secà i productes d'horta als marges fluvials. Els carpetans tenien en la ramaderia una de les riqueses fonamentals, encara que l'agricultura era més important que entre els celtibers. Les freqüents incursions que sobre ells realitzaven els lusitans indica el seu floriment econòmic. Els lusitans eren famosos per l'abundància d'or dels seus rius. També presentaven forts contrastes, com el d'Astolpas i el seu gendre Viriat. Això explica l'existència de masses de gent depauperades sense cap altra eixida que el pillatge i el bandolerisme. La metal·lúrgia del ferro estava molt desenvolupada a la Celtibèria, amb espases famoses per la seua qualitat, que adoptaren els romans.

3.- Vacceus. La seua agricultura estava molt desenvolupada tant al nord com al sud del Duero. Es tractava d'una regió especialment apta per als cultius cerealístics. Un famós text de Diodor indica que entre els vacceus hi havia la propietat comunal de la terra, repartida cada any per sorts, i assignada a una *gentilitas* perquè la treballara, i que al seu torn l'assignava a les diferents famílies. El producte total pertanyia a la col·lectivitat, que el repartia entre tots segons les necessitats de cadascú. Els cultivadors que se n'apropriaven fraudulentament d'alguna part eren condemnats a la pena capital. No obstant això, l'igualitarisme no era absolut. Quan Anníbal va assetjar Helmantica, els habitants de condició lliure tenien esclaus i riqueses. També tenia una certa importància l'activitat ramadera. L'any 151 a. C. el general romà Lúcul rebé dotació de

cavallereia dels caucenses, a més d'ostatges i talents de plata. Els habitants de Pallantia comptaven amb nombroses forces muntades. L'artesanía estava present, sobretot en la producció de capes de llana d'ovella (*sagum*). El dinamisme de la seua economia i la seua riquesa poden explicar la seua expansió territorial, ja que probablement colonitzaren la zona al sud del Duero a costa dels vetons. Es tractava de l'únic exemple peninsular d'agricultura excedentària.

3.- Pobles del nord. Presenten una mescla d'agricultura, a zones planes, i ramaderia, a les zones muntanyoses. Així ocorre amb els turmòdigs, en unes zones agricultors i en d'altres, pastors. Els autrigons, els caristis i els várduls eren majoritàriament pastors, però posseïen zones agrícoles. Igual ocorria amb els vascons. Per la seua banda, els càntabres, els àsturs i els galaics posseïen un sector agropecuari i un altre miner. No cultivaven cap cereal per a l'obtenció del pa, per la qual cosa els romans portaven el blat d'Aquitània o el substituïen, segons Estrabó i Plini, pel pa de gla, recollida a la muntanya. Per fer cervesa (*zythos*) cultivaven mill. La seua ramaderia més apreciada era l'equina, amb els famosos cavalls asturcons i tieltons. A més, tenien cabres i practicaven la caça i la pesc, amb les quals complementaven la dieta.

Religió

Podem dividir l'àrea indoeuropea peninsular en tres zones religioses: 1.- Àrea celtibèrica. Consideraven sagrats els elements naturals (el sol, la lluna, l'aigua, els trons, les muntanyes, els arbres, etc). Segons Estrabó, tenien una divinitat innominada, a la qual, a les nits de lluna plena, les famílies rendien culte dansant fins a l'alba davant de la porta de la casa. Amb el culte a la lluna s'associa i es contraposa el culte al sol. Aquest estava molt estès a Numància i entre els pobles del centre de la península. Marcial i Plini ens donen notícies de carrasques sagrades. Les muntanyes més elevades també rebien culte –entre els berons, el mons Caius (Moncayo). Apareixen adoracions als animals i a déus antropomorfs. A les ceràmiques es representa la serp cornuda, associada al déu Cerunnos, i figures cobertes amb pell de llop (l'any 152 a. C., quan el cònsol Marcel va assetjar Nertobriga, rebé un herald cobert així). El pactes d'hospitalitat també estaven protegits pels déus, per a la qual cosa adoptaven la forma d'animals. De les divinitats més importants, en coneguem la tríada celta de Teutates, Esus i Taranis, així com el déu pancelta Lugus, la deessa dels difunts Epona, i les Matres, símbols de la fecunditat de la terra i de les aigües. No pareix que aquests pobles hagen construït temples, sinó que eren les roques, les muntanyes o les fonts els llocs on tributaven culte als seus deus. Els cultes, doncs, es realitzaven a l'aire lliure. Sabem de la pràctica de sacrificis col·lectius i de ritus d'endevinació. En determinades dates de l'any se celebraven sacrificis especials i col·lectius amb àpats. Pareix fora de dubte que aquests pobles creien en el més enllà. Els

celtibers tenien un ritu de tractament dels morts, relacionat amb les creences sobre el món de després de la mort, que consistia a deixar els cossos a la intempèrie, perquè els devoraren els voltors.

2.- Àrea lusitana. Les fonts escrites (Plutarc) ens presenten els lusitans com un poble profundament religiós. Creien que les divinitats es comunicaven amb els homes a través dels somnis. Les més importants eren Endovèlic, probablement el déu de la medicina i conductor de les ànimes dels morts, i Ataecina, divinitat femenina de caràcter agrícola i infernal. També deïficaven els animals que estaven vinculats a determinades deïtats. Sertori va rebre d'un lusità una cèrvola amb qualitats sagrades. Els lusitans criaven una raça de cavalls tan veloços que creien que les egües eren fecundades pel vent Zèfir, al qual tributaven culte en un muntanya sagrada junt a l'Atlàntic. Tenien divinitats gentilícies, com ara Band, a la zona del Tajo, que tutelava les poblacions o tribus d'Arentio/Arentia i Trebaruna. Practicaven els sacrificis humans, que el procònsol de la Ulterior, Cras, prohibí entre el 95 i el 94 a. C. En els funerals de Viriat es van sacrificar víctimes. Tenien balls religiosos, com ara els que es van fer al voltant del cadàver del famós cabdill. A diferència dels altres pobles de l'Espanya indoeuropea, els lusitans tenien una casta sacerdotal.

3.- Pobles del nord. Encara que Estrabó afirma que els galaics eren ateus, s'ha d'entendre aquesta afirmació en el sentit que no tenien representacions o que els noms dels seus déus eren tabú, ja que sabem de l'existència de divinitats en aquest poble. La lluna n'era la principal. Per Ptolemeu sabem que a Galícia hi havia una illa que l'hi estava consagrada. El 136 a. C., Emili Lèpid salvà el seu exèrcit de l'atac dels palentins, perquè es produí un eclipsi que el indígenes van interpretar com una prohibició per part de la divinitat de continuar combatent. Era freqüent també entre els galaics i altres poblacions del nord el culte típicament celta a les aigües, als arbres, a les pedres i a les muntanyes, aquestes últimes assimilades a Júpiter. Finalment, és molt possible que la serp fóra una espècie de tòtem per a aquestes poblacions. També sabem de l'existència d'un déu guerrer, assimilat a Mart, al qual se sacrificaven mascles de cabra i de cavalls, i també de presoners. Hi havia sacrificis de cavalls que incloïen la beguda de la sang de la víctima, la qual cosa pressuposa que aquests animals eren sagrats. Els galaics feien prediccions amb el vol de les aus, els budells de les víctimes i les flames del foc. Auguris i endevinacions es mantindran durant molt de temps entre aquest poble. Les danses religioses també formaven part de les pràctiques religioses.

TEMA 4. ELS CARTAGINESOS. EL CONFLICTE AMB ROMA.

Cartaginesos a la península Ibèrica

La primera fase de les relacions entre els cartaginesos (púnics per als romans) i la península Ibèrica és confusa. Segons la tradició, Cartago va ser fundada per habitants de Tir el 814 a. C. Des de mitjan segle VI a. C., coincidint amb la caiguda d'aquesta ciutat en mans de Nabucodonosor, Cartago substituirà la metròpoli com a potència rectora en el món fenici occidental. No obstant això, la influència tíria s'hi mantindrà al llarg del temps, ja que la part més occidental conservarà un notable grau d'independència en formar entorn de Gadir una zona peculiar, l'anomenat *cercle de l'Estret*, que arribarà fins al sud-est peninsular. Ací la inclinació a les tradicions fenícies estarà molt present. Pel contrari, un *cercle púnic*, clarament sota l'empremta cartaginesa, ocuparà la zona africana d'Algèria, Tunis i les illes de la Mediterrània occidental, és a dir, l'oest de Sicília, Sardenya i Eivissa. Sobre la península Ibèrica, doncs, la influència púnica fou més difusa i complementària, encara que constant, en uns casos pel que fa a aspectes religiosos, com amb l'establiment del culte a Tanit, deessa de la fecunditat, versió cartaginesa de l'Astarte fenícia, a la qual es feien sacrificis humans de xiquets en recintes sagrats (*tofet*), tot i que no estan testificats a occident. A més, la cultura púnica modificarà alguns costums, com el del ritu de la incineració dels morts, pròpia dels fenicis, que serà substituït pel de la inhumació, el qual serà el predominant fins que al segle III a. C. es recupere el costum antic de la cremació. Un altre element peculiar són les ceràmiques púniques, diferents de les fenícies (sense l'engalba roja fenícia), molt ben admeses per tot arreu. A més, apareixen els gerros de boca de bolet, les llànties, les terracotes, els ous d'estruç, els grans de collars esmaltats, etc. Cal incloure en el terreny del objectes materials les anomenades navalles d'afaitar, que potser es van utilitzar per a rasurar els difunts i que es presenten tant en enterraments masculins com femenins. Finalment, però de forma destacada, un element de gran transcendència de l'aportació púnica fou l'establiment de l'ús de la moneda.

La zona més significativa de presència púnica a Espanya fou, sens cap dubte, l'illa d'Eivissa. D'acord amb Diodor de Sicília, que es basa en Timeu, Eivissa va ser una fundació dels cartaginesos, que tingué 160 anys després de la fundació de Cartago, és a dir, el 654 a. C. Les restes arqueològiques de les excavacions realitzades a l'illa han provat una passat fenici i no púnic: al jaciment del Puig des Molins s'han trobat incineracions dels segles VII-VI a. C., la qual cosa deixa palès aquest punt. Anys després començarà una etapa púnica que constata la necròpolis mencionada i els santuaris de la Cova des Cuiram i de l'illa Plana, a més d'altres

emplaçaments a tota l'illa que corresponen a hàbitats rurals menuts. Sabem molt poc d'aquests últims, però sí bastant de les necròpolis, en especial de la del Puig des Molins, a la zona alta i vella de l'actual Eivissa. D'aquest indret procedeixen nombroses peces fenícies, com àmfores del segle VII a. C. i altres objectes, que són derivació dels vasos de boca de bolet. Aquesta necròpolis (molt deteriorada per les espoliacions) presenta un arc cronològic que va des de finals del segle V a. C. fins a l'època romana (segle II a. C.). Presenta tombes d'hipogeu, de fossa, sarcòfags i enterraments infantils, la qual cosa confirma que l'enterrament va ser posterior a la inhumació fins que en els segles IV-III a. C. es reprenga la incineració. Els aixovars de la necròpolis presenten tot tipus de peces per a contenir líquids, terracotes de persones o déus i els característics ous d'estruç decorats. Les més riques contenen recipients de pasta de vidre o vasos grecs. També s'hi han trobat escarabeus, espills metàl·lics i navalles d'afaitar de formes diverses.

A poc a poc la influència púnica anirà afermant-se a la zona mediterrània del litoral andalús. A la ciutat de Malaka s'observa ja una fase púnica des del segle V. A la zona del riu Vélez, a la necròpolis d'El Jardín (Almuñécar), a Abdera, etc, apareixen diferents tipus de materials i d'enterraments de característiques púniques dels segles IV al III a. C. El jaciment més important és, sens dubte, el de l'antiga Baria (Villaricos, Almeria). Es troba a la desembocadura del riu Almanzora, pròxim a mines de plata i de bancs de pesca que afavoriren la indústria de salades i de la púrpura. Coneixem molt poc de l'hàbitat, però és interessant que dins del poblat pareix que va existir un santuari consagrat a Tanit, la qual cosa confirmen les terracotes aparegudes en un dipòsit votiu de finals del segle IV al I a. C. Presenta tombes d'inhumació i d'incineració, hipogeus, etc. De vegades apareixen solcs anepígrafs i, excepcionalment, amb inscripcions o antropomorfs. A les tombes més riques són freqüents les ceràmiques gregues o ibèriques, i en la majoria es troben els típics ous d'estruç. A la ciutat de Gadir, a les necròpolis de Punta de Vaca, Los Corrales, Puerta de Tierra, etc, hi ha tombes intactes que eren hipogeus superposats, probablement per falta d'espai. A l'interior d'una d'elles hi ha un sarcòfag masculí antropomorf. Anys després de ser descobert va aparèixer-ne un altre femení.

La conquesta cartaginesa

No pareix que el domini cultural i econòmic púnic arribara a una ocupació real dels territoris, tret d'Eivissa. Una volta finalitzada la primera guerra púnica Cartago va orientar la seua acció exterior decididament a la conquesta de la península Ibèrica. La seua derrota davant de Roma el 241 a. C. li suposà la pèrdua de l'imperi mediterrani –Còrsega, Sardenya i Sicília occidental– i un fort endeutament. L'única forma de mantenir l'estabilitat sense alterar la seua estructura econòmica colonial era la

conquesta de nous territoris. L'occident ibèric era l'única zona que presentava les condicions apropiades per a intentar una operació d'aquestes característiques, perquè a les seues riqueses econòmiques s'unien els vincles anteriors amb el món púnic, que ara podien ser reactivats. En efecte, la relació entre Cartago i la península venia d'antic. Des de molts anys enrere, la ciutat africana dominava Ebusus (Eivissa), i amb la decadència de Tir havia anat suplantant aquesta quant a influència sobre els enclavaments urbans que Tir va fundar des del segle VIII a les costes peninsulars.

Els tractats que Cartago signà successivament amb la república romana i els seus aliats grecs (anys 509, 348 i 279 a. C.), confirmen internacionalment el protectorat cartaginès al sud de Mastia (Cartagena). Però la intervenció púnica a occident no seria una fàcil empresa, perquè el seu influx es limitava a una franja costanera meridional. En el 237 a. C. Cartago posà el seu millor estrateg, Amílcar Barca, al capdavant d'un exèrcit de conquesta. Des de Gadir (Cadis), el general púnic emprengué un atrevit avanç cap a la fèrtil zona de la vall del Guadalquivir, la Turdetània, que presentava escasses condicions per a la defensa organitzada, desmembrada en aquell moment en petits regnes. Després es va dirigir a completar la submissió del sud-est, on els recursos miners eren incalculables (Càstulo). Ací la capacitat de resistència indígena es manifestà en tota la seua força. De forma inesperada, en un enfrontament contra els oretans a Heliké, Amílcar perdé la vida (229 a. C.). Per succeir-lo, el senat cartaginès designà immediatament Àsdrubal, gendre i lloctinent d'Amílcar. Amb la política d'Àsdrúbal s'arribà al moment culminant de la recuperació cartaginesa. La fundació d'una ciutat sobre el solar de l'antiga Mastia, coneguda amb el nom de Cartago Nova, suposava un clar intent de dotar els territoris hispanocartaginesos d'una capital provincial. El seu antecessor, Amílcar, ja havia pretès quelcom semblant amb la creació de la ciutat d'Akra Leuké, que mai arribaria a adquirir la capitalitat. L'elecció d'aquesta nova ciutat no podia ser més afortunada, perquè tenia unes condicions excel·lents: un magnífic port natural amb bones posicions defensives i la proximitat d'importants mines de plata. Però l'èxit més assenyalat durant els anys de govern d'Àsdrúbal serà la firma del tractat de l'Ebre amb Roma (226 a. C.). Alarmada per l'expansió cartaginesa a la península Ibèrica, la república romana acordà amb Àsdrúbal que el límit septentrional dels seus avanços quedara a l'Ebre. L'acord era lesiu per als aliats grecs de Roma, Marsella, que lliurava a Cartago una àmplia zona del litoral peninsular, però era acceptable per a la república, que deixava establerta en aparença una clara frontera i podia així concentrar-se en altres escenaris exteriors. Per al control dels nous territoris Àsdrúbal desplegà, com ja havia fet en altres parts, la seua millor diplomàcia, en què no van faltar els acords matrimonials i les relacions de clientela, amb les quals va aconseguir ser reconegut per les tribus iberes

com el cap suprem (*strategós autokrator*) d'una gran coalició politicomilitar.

La mort d'Asdrúbal (221 a. C.) donà un nou caire a les relacions romanocartagineses. El seu successor en el comandament, Anníbal, fill d'Amílcar, donà a la seua política una direcció manifestament bel·licista. Les dues campanyes dels estius de 221 i 220 a. C. contra les ciutats vaccees d'Helmantiké (Salamanca) i Arbucala, buscaven preparar la maquinària militar púnica de cara a un nou enfrontament amb Roma, que Anníbal semblava tenir ja decidit. La qüestió de Sagunt va ser el buscat *casus belli*. La ciutat, emplaçada en la costa mediterrània, era un important centre ibèric de comerç. La influència romana hi havia anat en augment gràcies a les alteracions internes que la ciutat patí des de l'entrada en vigor del tractat de l'Ebre. Anníbal va aprofitar aquestes circumstàncies per a exigir la submissió de Sagunt, a pesar dels requeriments romans de respectar el statu quo. La intervenció militar cartaginesa (219 a. C.) va concloure amb la caiguda de la ciutat després de huit mesos d'assetjament, durant els quals Sagunt no va rebre ajuda. L'ambaixada plenipotenciària romana que arribà poc després a Cartago va exigir la reversió de la situació i el càstig dels culpables. Els seus arguments a favor d'uns acords amb els saguntins, garantits per les estipulacions que havien posat terme a la primera guerra púnica no foren acceptats pel Senat cartaginès, emparat en el seu dret a intervenir lliurement en una zona reconeguda internacionalment com a pròpia del seu domini. Roma va declarar la guerra.

El conflicte amb Roma

Com a prova que s'assistia a un enfrontament llargament preparat, Anníbal i el Senat romà desplegaren uns plans d'operacions militars que no podien ser fruit de la improvisació. D'una banda, el cabdill cartaginès partí en la primavera del 218 a. C. des de Cartago Nova en direcció a Itàlia, prenent sorprendre l'enemic amb una invasió terrestre del seu territori. Sense donar temps per a reaccionar al seu enemic, va aconseguir la victòria en un breu termini. No obstant això, conscient de la importància que tenia la península Ibèrica com a terra d'aprovisionament de recursos, hi deixà el seu germà Asdrúbal al capdavant d'una poderosa reserva. Al mateix temps, Roma desenvolupà una doble estratègia. Un exèrcit consular havia de dirigir-se al sud d'Itàlia per emprendre una expedició sobre Àfrica, mentre l'altre cònsol, Publi Corneli Escipió s'abalançaria sobre la península Ibèrica per desarticular-hi les reserves cartagineses. La major diligència en l'acció per part d'Anníbal obligà els romans a rectificar els seus plans. Així, l'exèrcit destinat a terres africanes rebé l'ordre de tornar, mentre la força del nord es replegà sobre la vall del Po per esperar l'arribada d'Anníbal. A pesar que la situació era tan delicada, s'encomanà a una part d'aquestes tropes, encapçalada per Gneu

Corneli Escipió, germà del cònsol, obrir un front de guerra a Hispània i crear així un motiu d'inquietud a l'esquena d'Anníbal. El desembarcament d'aquesta expedició va tenir lloc a Empúries (Emporium) i ràpidament va aconseguir el control del nord-est de la península Ibèrica, a pesar dels intents dels cartaginesos per evitar-ho. La situació es consolidà definitivament l'any següent (217 a. C.) amb l'arribada del seu germà, Publi, el qual, darrere dels primers revessos d'Itàlia, s'havia fet càrrec del comandament suprem en guerra hispànica. Els progressos romans, mal continguts per Asdrúbal, els portà a recuperar Sagunt (212 a. C.). En aquests èxits comptà molt la propaganda romana sobre els indígenes, als quals es mostrà com una força organitzada amb l'únic objectiu d'expulsar els cartaginesos, sense cap pretensió annexionista. Com més falaguer es presentava el panorama per a les armes romanes, una aventurada incursió sobre la zona meridional acabà en els desastres de Càstulo i Ilorci i amb la mort dels dos generals romans (211 a. C.).

La reacció romana fou ràpida i arriscada. Després de l'inevitable replegament defensiu sobre el nord-est, sota el comandament interí de Claudi Neró, en la tardor del 210 a. C. arribà a la península el jove procònsol Publi Corneli Escipió, fill del cònsol mort l'any anterior, el futur Africà. En la primavera següent (209 a. C.), Publi Corneli Escipió va emprendre una espectacular incursió terrestre, combinada en el mar amb l'auxili d'una flota dirigida pel seu segon, Cai Leli, que els portà a prendre per sorpresa Cartago Nova. L'any següent (208 a. C.) tindrà lloc la invasió de l'alt Guadalquivir, que es consolidà en la batalla de Baecula (Bailèn), encara que Asdrúbal aconseguí retirar-se amb una part de les seues tropes cap a Itàlia. El control de l'alta Andalusia, el suport general dels indígenes, abans fidels als cartaginesos, i els èxits d'Escipió, bolcats en l'ajuda als romans (els ilergets Indíbil i Mandoni, l'edetà Edecó, els turdetans Culcas i Atenes), permeteren al romà buscar una acció que tancara ràpidament la guerra a Hispània. L'enfrontament decisiu es produí a Ilipa (Alcalá del Río, Sevilla), on els cartaginesos foren definitivament derrotats (207 a. C.). La caiguda de la vall del Guadalquivir deixà els púnics només amb el control de Gadir. Al poc, la ciutat s'alçà i es va rendir als romans (206 a. C.). El domini púnic de la península Ibèrica havia finalitzat irremissiblement.

TEMA 5. CONQUISTA I ORGANITZACIÓ ADMINISTRATIVA.

L'època de l'expansió territorial

Com hem vist, no comptem amb cap prova que els romans emprengueren la invasió de la península Ibèrica amb altres fins que perjudicar les accions militars d'Anníbal a Itàlia i, així, guanyar la guerra. Però el valor estratègic del país i la seua riquesa van acabar per modificar tots els plans romans. Després de la batalla d'Ilipa el Senat va donar instruccions a Escipió d'assegurar el territori sotmetent tots aquells que no acceptaren l'aliança amb Roma. La sublevació dels ilergets també fou ràpidament apagada pel procònsol. És més, una vegada consumada l'ocupació de Gadir, Escipió fundà la primera colònia romana a Hispània, Itàlica. Però en el 197 a. C. es donà el pas definitiu. Amb la segona guerra púnica tancada des de feia un lustre i en portes del conflicte amb Macedònia, Roma decidí la provincialització dels territoris hispànics. Dos pretors s'encarregaren del govern de les zones septentrional i meridional, que rebrien, respectivament, el nom d'*Hispània Citerior* i *Hispània Ulterior*. La resposta dels indígenes fou una gran rebel·lió, àmpliament secundada per tot arreu (turdetans de Culcas i Luxí, ilergets, ciutats fenícies, etc). Davant de la gravetat de la situació, Roma hagué d'enviar en el 195 a. C. un dels seus cònsols, Marc Porci Cató. La seua intervenció, que partiria de la base d'Empúries, es desenvolupà triomfalment sobre el nord-est, però deixà incompleta la submissió de la zona meridional, molt enfortida gràcies a les bandes de lusitans infiltrats des de l'interior. D'aquesta tasca s'ocuparen amb èxit els governadors posteriors: Escipió Nasica, cosí de l'Africà (194 a. C.), Fulvi Nobilior (193-192 a. C.) i Emili Paule (191-189 a. C.).

Si una cosa havia quedat patent entre els militars romans després d'aquestes primeres campanyes de pacificació va ser la necessitat de fixar unes fronteres interiors que asseguraren les dues províncies enfront dels insubmisos pobles de l'exterior. Resultava clar, doncs, que era necessari controlar els potents nuclis que formaven la Celtibèria i la Lusitània. Entre el 178 i el 154 a. C., durant un quart de segle, una política de pactes assegurà per via diplomàtica la tranquil·litat dels dominis romans. Artífex d'aquesta política fou, amb els celtíbers, el pretor Semproni Grac. Durant aquests anys es durà a terme també un primer intent de racionalitzar l'explotació i administració de les províncies hispanes, l'exponent més clar de la qual cosa serà un famós procés del 171 a. C. en què es va pretendre, sense aconseguir-ho, evitar els futurs abusos de certs governadors sobre els indígenes. Aquesta primera etapa relativament pacífica va acabar el 154 a. C. Llavors començaren les grans guerres celtiberolusitanes, que no acabaran, almenys formalment, fins al 133 a. C.: poc més de vint anys de constant conflicte que captaren l'esforç romà en la conquesta dels nuclis independents de l'interior. La guerra celtibèrica té la primera fase entre el 154 i el 151 a. C., i la segona entre el 143 i el 133 a. C. La resistència de Numància serà el fet més notable de tots. Els intents de conquesta de la

ciutat, fracassats, portaren a fer accions d'extremada violència per envoltar-la a dos governadors, Lucul·le i Galba, que el Senat no aprovà i que en el cas de lusitans provocaren l'alçament de Viriat. Tot això portarà un llarg conflicte de huit anys (147-139 a. C.), en què els indígenes aconseguiran mantenir una guerra desastrosa per als romans, tant fora como dins del propi territori. Encara que Viriat aconseguirà ajustar la pau (139 a. C.), aquesta fou efimera. El cònsol Cepió la reprendrà. Traït, Viriat morí assassinat (139 a. C.). Mentrestant, el conflicte amb els celtibers, reobert en el 143 a. C. per l'ajuda que aquest poble havia començat a prestar a Viriat, seguia també una línia desafortunada per a Roma. El punt culminant arribà amb la humiliant derrota del cònsol Mancinus davant de Numància (137 a. C.). Finalment, va haver de ser enviat a la península el cònsol Escipió Emilià, el qual sotmetè la ciutat després d'un llarg assetjament de quinze mesos (134-133 a. C.).

Entre la caiguda de Numància i el començament de la guerra de Sertori hi ha un període de menor intensitat militar en el qual Roma es dedicà a pacificar les zones recentment adquirides fins al Duero i a completar les conquestes. Quint Cecili Metel s'ocupà de l'annexió de les Balears, un molest niu de pirates enfront de les costes de la Citerior (123 a. C.). Revoltes de lusitans, celtibers i vacceus anaren dominant-se. Aquesta nova lluita costà als romans cinc anys de guerra (98-93 a. C.). El pretor Tit Didi dugué a terme una feroç repressió. La guerra civil entre populars i conservadors marcà l'última etapa de la Hispània republicana. Sertori, general a les ordres de Mari, aleshores governador de la Citerior (83 a. C.), es veurà obligat a abandonar la seua província davant del triomf de Sul·la a Roma, però tornà controlant l'interior peninsular amb el suport de lusitans i celtibers. Les grans campanyes del 76-75 a. C. a la costa mediterrània oriental i a la Ulterior contra Pompeu i Metel no permetran a Sertori triomfar ni tampoc obtenir rendibilitat dels seus acords amb un important aliat, Mitrídates, rei del Pont. L'assassinat de Sertori pel seu lloctinent Perpenna (72 a. C.) posà un inesperat i poc brillant final a la guerra.

La pau no durà molts anys. Cèsar, que havia estat la Ulterior com a qüestor, hi tornà com a procònsol en el 61 a. C. i emprengué una campanya de pocs resultats contra lusitans i galaics. Els acords de Lucca (56 a. C.) confirmaren el domini de Pompeu en atribuir-se el govern d'Hispània mitjançant els seus legats. L'esclat de la guerra civil entre Pompeu i Cèsar ensagnà una vegada més les terres hispanes. Cèsar, després d'envair Itàlia i considerant molt perillós tenir per darrere una base de Pompeu, es presentà personalment en el 49 a. C. a la península, on, a Ilerda, derrotà ràpidament Afrani i Petrei, lloctinents de Pompeu a la Citerior, i aconseguí la rendició de la Ulterior, governada per Varró. Hispània es mantindrà entre el 49 i el 47 a. C. fidel a Cèsar, però poc després els fills de Pompeu, Gneu i Sext, van aprofitar l'oportunitat per controlar-ne el sud. En aconseguir el suport de bona part dels naturals,

obligaren novament el dictador a una última i dura campanya contra ells, que coronà amb l'èxit als camps de Munda (45 a. C.).

L'assassinat de Cèsar (44 a. C.) repercutí inevitablement a Hispània. Els triumvirs es repartiren les províncies romanes. Les dues hispanes correspondran primer, entre el 43-42 a. C., a Lèpid. Més tard, en el 42 a. C., Hispània passà a Octavi. Durant els anys següents hi hagué únicament algunes operacions militars menors sobre diversos focus indígenes aïllats. La desaparició de Marc Antoni (31 a. C.) i el control únic de la República per part d'Octavi afectà també militarment a Hispània. La política de l'emperador d'establir fronteres segures a tot l'Imperi plantejà la necessitat de sotmetre el nord i el nord-oest d'Hispània. Les riqueses d'or del país eren un atractiu afegit. Els càntabres, els àsturs i els galaics havien mantingut a més una actitud bel·licosa en els últims temps. En el 29 a. C. el legat de la Citerior, Statili Taure, lluità contra vacceus, celtibers i lusitans. El 28 a. C. ho farà Calvisi Sabí. Finalment, el 27 a. C. Octavi August arribà personalment a l'escenari peninsular al capdavant de set legions. La base general s'establí a Tarragona, però la campanya es va dirigir des del quarter general de Segisama (Sesamón), d'on partiren les tropes romanes en tres columnes per atacar successivament els àsturs, els càntabres i els galaics. Des del 25 a. C. August romangué a Tarragona, fora del camp d'operacions. Donà per acabada la campanya l'any següent, amb el sotmetiment dels reietons indígenes –com Corocotta– i amb l'assentament de poblacions a les planes. No obstant això, les sublevacions continuaren fins al 19 a. C., any en què vingué Agripa, gendre i successor de l'emperador, amb la missió de pacificar definitivament el territori, cosa que va fer amb rapidesa, però amb implacable violència.

L'alt Imperi

Fou una etapa tranquil·la. Durant el govern de la dinastia Juli-Clàudia (31 a. C.- 68 d.C.) Hispània estigué en pau, només va ser alterada per la crisi dinàstica. El primer fet que cal destacar és de l'any 68, quan el governador de la Citerior, Galba, recolzà la sublevació de Vídex, a la Gàl·lia, contra Neró. Els exèrcits d'Hispània el proclamaren emperador. Des de Clunia organitzarà l'atac contra Roma i, a la mort Neró, serà designat emperador pel Senat. La guerra civil que es desencadenà a la mort de Galba no va tenir repercussió directa a Hispània (68-69), encara que la victòria final de Vespasià, que lligà la seua legitimitat amb Galba, suposà per al país la concessió del dret de llatinitat (ius latii). La maduresa aconseguida per la península durant la nova dinastia, la Flàvia, va fer que no resultara estrany que l'emperador Nerva triara successor un hispà de la família dels Ulpis, Trajà (98-117), nascut a la ciutat bètica d'Itàlica. El seu successor, també de la mateixa ciutat i cosí seu, però de la família Aèlia, fou Adrià (117-138). Poc després, un altre emperador, Marc Aureli (161-180). oriünd també de la Bètica, patirà el primer trencament de la pau després de

molts anys: la incursió de mauritans procedents del nord d'Àfrica entre el 171-173 i entre el 177-178. El seu fill, Còmmode (180-192) tampoc no aconseguí mantenir el territori tranquil. Des del Rin, un desertor, de nom Matern, envaí la Gàl·lia i potser Hispània, amb la qual cosa provocà serioses alteracions internes. La successió d'aquest emperador tampoc no fou pacífica. Al breu regnat de Pèrtinax (193) segueix una terrible guerra civil, que si bé en principi tan sols afectarà l'orient, acabarà per traslladar-se també a occident –fins al moment governat per Clodi Albí–, la qual cosa provocarà un dur enfrontament entre aquest i Septimi Sever. Les tropes d'aquest emperador, al cap de les qual anava el general Claudi Càndid, derrotaran el governador d'Albí, Nuvi Rufus (196-197). La repressió subsegüent fou molt dura (hi hagué morts i confiscacions a tot arreu del país, que va ser tractat com una terra enemiga pre part de la nova dinastia, la dels Severs).

El segle III constitueix una etapa de transició general de l'Imperi. El moment més greu per a Hispània arribà, sense cap dubte, l'any 260, sota el govern de l'emperador Gal·lié, quan les bandes dels francs travessaren els Pirineus i devastaren la península durant dotze anys. Tarragona fou presa. A més, Hispània havia quedat en mans de l'usurpador gàl·lic Pòstum. Amb Claudi el Gòtic i Aurelià la tranquil·litat militar i política es restablirà. Encara que en època de l'emperador Probe quedà durant un temps el país sota els usurpadors Florià i Bonos.

El Baix Imperi

Amb el regnat de Dioclecià (285-305) Hispània, que tan agitats anys havia tingut, es mantindrà tranquil·la i iniciarà una llarga època de pau. Primer durant el mandat de Maximià i el seu lloctinent, Constanci Clor; després, amb el relleu imperial del 305, amb Clor com a primer emperador i el seu fill Constantí com successor. Les guerres i els disturbis del segle IV a penes pareixen afectar la península Ibèrica. Tan sols sabem que l'emperador Julià l'Apostata desterrà al país l'alamà Vadomar. A finals de segle, l'entronització a l'Imperi de l'hispanò Teodosi inaugura una nova època d'inquietud. Contra el seu fill, Honori, emperador de la *pars Occidentis*, es sublevà l'any 407 a Britània Constantí III, que obtindrà després el suport de la Gàl·lia. El seu desig d'incorporar Hispània el portà a ocupar-la mitjançant l'enviament del seu fill Constant, acompanyat del general Geronci. La resistència que les tropes privades de familiars de Teodosi els oposaren al nord fou desfeta i el territori peninsular dominat, amb el saqueig dels camps palentins. No obstant això, Geronci, que havia quedat a Hispània com a governador, s'hi rebel·là i es va nomenar emperador l'hispanò Màxim. A fi de reforçar la seua posició, Geronci cridà en el seu auxili els bàrbars, que des del 406 devastaven la Gàl·lia, i autoritzà a les tropes de la frontera pirinenca (*honoriaci*) que els permeteren accedir a Hispània (409). Sueus, vàndals i alans s'escamparen de nord a sud. Mentrestant, Geronci aconseguí derrotar a Constant i contraatacar amb la

invasió de la Gàl·lia i l'assetjament de Constantí III a Arles. Tanmateix, l'atac sobre Hispània del general Constanci, en nom de l'emperador Honori, obligà Geronci a tornar i poc després morí en la lluita. Els intents d'expulsar els bàrbars, que en el 411 s'havien dividit el territori, foren infructuosos. Honori hagué de cridar els visigots en el seu auxili (415). A Bàrcino (Barcelona) residiren els seus dos primers reis, Ataülf i Sigeric. El successor, Vàlia, es federà amb l'Imperi a canvi d'aprovisionaments i l'entrega en matrimoni de la princesa Gal·la Placídia. Des d'aquest moment els visigots atacaren una part dels vàndals a la Bètica, als quals van exterminar (416-418). En el 418 van anar sobre els alans, als quals també derrotaren. En el 418, a través del *dux* Constanci, Toma entregà Aquitània i el sud de la Gàl·lia als visigots, amb els quals firmaren un nou *foedus*. En el 419 aquests començaren una nova guerra contra els sueus i els vàndals. Roma aconseguí que aquests últims es traslladaren al sud i que els sueus quedaren a Galícia. En el 422 una campanya romana contra la Bètica, dirigida pel general Castí, fracassà i els vàndals saquejaren Cartagena i Sevilla, on morí el seu rei Gunderic, que va ser succeït pel seu fill Genseric. Poc després, en el 425 s'inicià amb èxit una expedició vàndala contra les Balears. Finalment, el panorama peninsular s'aclarí amb la partida, el 429, dels vàndals a Àfrica. Des d'aquest moment, ja tan sols queden a la península els visigots i, com a força dominant, els sueus, que des de el nord-oest van llançar en el 438 una gran ofensiva sobre la Bètica, la Lusitània i la Cartaginense. A la mort del seu rei Rèquila (448), controlaven quasi tota la península. Les revoltes agràries (*bagaudae*) van fer encara més problemàtic el domini romanovisigòtic del nord-est. La guerra contra les bagaudes, duta a terme entre el 441-454, va ser prioritària. La situació es tornà crítica quan Basili, cap bagàudic, atacà la vall de l'Ebre en unió dels sueus (454). Una vegada superada l'amenaça amb l'ajuda visigoda (456), la situació del romans fou a cada instant més precària. En el 472, quan el deteriorament de l'Imperi era evident, els visigots d'Euric decidiren aprofitar-se'n. El seu exèrcit prengué les zones encara ocupades pels romans, inclosa Tarragona. Però els sueus van resistir al nord-oest. Aquesta situació es va fer ferma poc després amb la caiguda de l'Imperi d'occident (476) i el reconeixement per Constantinobla del regne visigòtic. Començava, sense solució de continuïtat, la Hispània visigoda.

Administració provincial i urbana

Des de la conquesta de Sicília, Roma ideà un nou sistema d'administració dels nous territoris: la província. Aquesta delimitava l'àmbit geogràfic on un magistrat superior exercia les funcions rectores polítiques, administratives i militars. La provincialització hispana del 197 a. C. en dues províncies, la Hispània Citerior i la Hispània Ulterior, establí una primera frontera entre ambdues circumscripcions al *saltus Castulonensis* (Càstulo, Jaén). Les capitals eren en un principi Corduba per a la Ulterior, i Cartago Nova per a la Citerior. Amb el temps, Tarraco va acabar

desplaçant aquesta última. Després de la caiguda de Numància (133 a. C.), el Senat decidí enviar una comissió senatorial de deu membres per reorganitzar les dues províncies. Tot i que desconeixem els resultats d'aquesta ambaixada, fonamentalment es van ajustar les demarcacions provincials i les prestacions tributàries de les ciutats i dels seus habitants.

Durant la República l'administració era quasi inexistent, amb una gran penúria d'òrgans i personal. Per al càrrec de governadors es triaren dos pretors (*praetores*), magistrats dotats d'*imperium*, és a dir, amb poders absoluts tant civils com militars; per al d'ajudants, dos qüestors (*quaestores*), que s'ocupaven del control financer de la província, en especial de la supervisió dels impostos, que quedava en mans privades. El dictador Sul·la, en el primer terç del segle I a. C., dugué a terme una important reforma del govern provincial en deixar de donar el comandament suprem a magistrats en actiu i concedir-lo als exmagistrats, antics còsols o pretors, dotats d'un *imperium* proconsular, que amb el nom de procòsols (*proconsules*) i propretors (*propraetores*), havien de complir un mandat anual a la província. Entre el 54-49 a. C. el govern d'ambdues províncies es reuní en mans de Pompeu, a conseqüència de la *lex Trebonia*, que li donava Hispània, entre altres regions. Per últim, a partir del 42 a. C. la constitució del segon triumvirat va fer que el govern de les dues províncies hispàniques recaiguera successivament en Lèpid i en Octavi. Pompeu i Lèpid exerciren el comandament per mitjà de lloctinents (*legati*), mentre que Octavi August ho va fer, fins al 27 a. C., per mitjà de procòsols.

Atès que les províncies hispanes en època republicana es trobaven en estat de guerra quasi permanent, l'atenció primordial dels governadors se centrà en la direcció de les campanyes militars i en la regulació i posterior aplicació dels pactes amb els indígenes: condicions de la rendició (*deditio*), repartiments de terres, fundació de centres urbans, justícia, etc. El governador s'acompanyava d'un seguici format per civils (*cohors amicorum*), integrada pels seus amics, que li prestaven consell i suport. Els seus oficials de l'exèrcit (*legati, tribuni*), que formaven part del seu consell consultiu (*consilium*), podien actuar a requeriment seu en qualsevol tipus d'afers. De vegades el governador podia designar autoritats especials (*praefecti*) per controlar les recaptacions extraordinàries en una ciutat aliada (ciutats federades i immunes), si bé la seua utilització a Hispània fou aparentment efimera ateses les protestes que van produir entre els administrats (Gades, l'any 199 a. C.). El balanç general de l'actuació dels governadors de l'època republicana a Hispània fou, en general, poc brillant. La majoria practicà la venalitat i les exaccions desorbitades. Les protestes dels hispanos foren poc efectives, si exceptuem la sentència favorable a la delegació enviada al Senat l'any 171 a. C., que obtingué satisfacció de les seues reivindicacions gràcies a una prestigiosa comissió de defensors senatorials.

Amb el govern d'August s'obrí per a la península Ibèrica una nova fase en l'estructuració provincial. L'any 27 a. C. l'emperador dividí la Hispània Ulterior en dues províncies: la Baetica i la Lusitània, i es reservà aquesta última i la Citerior, que a partir d'ara s'anomena cada vegada més Tarraconensis. El comandament de la Bètica el cedí al Senat. La raó n'era que mentre les primeres tenien poblacions indígenes insubmises, la província meridional es presentava ja com una zona completament pacificada (*provincia pacata*). Però sabem que durant un temps hi va haver una província denominada Transduriana, producte de la conquesta de la zona galaica, àstur i càntabra, que després passà a integrar-se en la Citerior. La Tarraconensis i la Lusitània quedaren sota el comandament de governadors anomenats i destituïts directament pel príncep, i es designaven amb l'expressiu nom de *legati Augusti pro praetore*, és a dir, delegats imperials de rang pretori (antics pretors). Però això resulta enganyós, perquè en el cas de la Tarraconensis, que era una província amb aquarteraments legionaris, en realitat el governadors eren senadors que havien exercit el consolat. Subordinats als governadors estaven, primerament, els caps de legions (*legati legionis*), per a l'administració militar, i els procuradors (*procuratores*), amb funcions de recaptació per al fisc imperial. Pel que fa a la Bètica, per ser una província senatorial era administrava per un procònsol (*proconsul provinciae Baeticae Ulterioris*), designat pel Senat mitjançant sorteig entre senadors que hagueren acabat la pretura cinc anys abans. Per sota els tres governadors provincials hi havia altres nivells administratius de gran relleu. El primer era, en la Tarraconensis, el jurídic (*iuridicus*), l'encarregat de l'administració judicial, subordinat al governador; a la Bètica hi havia els qüestors (*quaestores*) per a assumptes financers.

La reforma provincial durant el baix Imperi va determinar una sèrie de canvis en el funcionariat. La característica essencial de l'administració tardoromana fou el considerable augment del nombre de funcionaris. La Diocesis Hispaniarum depenia del prefecte de les Gal·lies (*praefectus praetorio Galliarum*). Al capdavant de la diòcesi hispana hi havia un vicari (*Vicarius Hispaniarum*), que tenia sota la seua jurisdicció els governadors provincials i disposava d'una administració pròpia (*officium*). La seua missió principal era la recaptació dels impostos (*collatio*), encara que era també jutge d'apel·lació i cap suprem de l'administració de la seua demarcació. Amb rang inferior als vicaris estaven els governadors provincials. Uns eren de categoria superior (*consulares*), de l'orde senatorial (*clarissimi*), autoritats superiors a la Bètica, Lusitània i Galícia; la resta eren simples governadors (*praesides*), de rang inferior (*perfectissimi*). Tots depenien directament de l'emperador, del prefecte o del vicari; i per a assumptes específiques, d'altres funcionaris centrals. Vigilaven la recaptació, supervisaven el funcionament de les postes oficials (*cursus publicus*) i de les obres públiques, i exercien de jutges (*iudices*), tot amb el recolzament d'una administració pròpia (*officium*). En el segle III es

va fer una nova revisió territorial sota el regnat de Caracal·la (211-217). Es va crear una nova província romana a Hispània: la província Hispana Superior, que corresponia als dos convents de la Gallaecia, amb capital potser a Lucus Augusti i probablement de rang inferior, amb un governador eqüestre (*procurator*). La resta de la Tarraconensis passà a denominar-se Nova Província Hispania Citerioris Antoniniana. Aquesta divisió no va durar més enllà de l'any 238, quan es reunificaren de nou ambdues províncies.

Hi havia també circumscripcions inferiors a la província, conegudes amb el nom de convents (*conventus*). Les seues funcions eren la demarcació judicial. Amb el pas del temps els convents s'assimilaren una altra sèrie de funcions tant religioses com fiscals i militars. Reben el nom específic de la ciutat on el governador o el seu jurídic substanciaven les causes. Així, a la província Tarraconensis hi havia el Lucensis (Lucus Augusta), el Bracariensis (Bracara Augusta, Braga), l'Asturum (Asturica Augusta, Astorga), el Cluniensis (Clunia), el Tarraconensis (Tarraco), el Caesaraugustanus (Caesaraugusta) i el Cartaginiensis (Cartago Nova). Els convents de Lusitània eren l'Emeritensis (Emerita Augusta), el Pacensis (Pax Iulia) i el Scalabitanus (Scallabis). Finalment, a la Bètica, estaven el Gaditanus (Gades), el Cordubensis (Corduba), l'Astigitanus (Astigi, Ècija) i l'Hispalensis (Hispalis).

Entre les grans reformes que abordà l'emperador Dioclecià hi hagué una nova organització territorial de les províncies de l'Imperi, que es van duplicar. A més, s'agruparen totes, per primera vegada en la història, en una administració unitària superior: la Diocesis Hispaniarum, dirigida per un vicari. La primera divisió provincial comprenia sis circumscripcions: Baetica, Lusitania, Cartaginiensis, Gallaecia, Tarraconensis i Mauretania Tingitana. Així, doncs, l'antiga *Tarraconensis* fou l'única província objecte de remodelació. A la diòcesi s'incorporà un territori nord-africà, la Mauritània Tingitana. A finals del segle IV s'hi va afegir una nova província: les insulae Balears. Per tant, la diòcesi arribà a tenir set províncies. No hi ha dades precises per conèixer-ne els límits.

Quant a l'administració urbana, a Hispània hi ha dos grans grups organitzatius. D'una banda, els règims de les comunitats indígenes, i d'una altra, els models italoromans. Al primer grup, respectuós de l'autonomia interna de les ciutats, corresponen els diferents tipus de pactes entre Roma i els indígenes: de federació (*foedera*), d'*amicitia* (ciutats *liberae et immunes*), i els derivats d'una capitulació (*deditiones*). Els dos primeres atorguen privilegis i exempcions, mentre que els últims, els majoritaris, comporten el pagament de tributs (*stipendia*, ciutats estipendiàries) i altres obligacions.

Les de caràcter italoromà presenten dos nivells administratius. D'una banda, el dels ciutadans romans integrats en comunitats indígenes i que coexisteixen al seu si (*vici, castellae* i *conventus civium Romanorum*); d'una

altr, les *coloniae* i els *oppida* o *municipia*, amb estatuts urbans plens. Durant l'època republicana les fundacions de ciutats foren escasses. A partir de Cèsar aquesta situació va canviar radicalment. Utilitzant els seus amplis poders, nombrosos veterans foren assentats i s'afavorí l'arribada d'emigrants itàlics sense recursos. El resultat fou la fundació de colònies de ciutadans romans, bàsicament amb elements militars, però en les quals participaven també els civils. Exemples són Acci (Guadix); Cartago Nova (Cartagena); Corduba (Còrdova), Hasta Regia (Écija); Hispàlis (Sevilla); Tarraco (Tarragona). Entre els municipis de dret romà, destaquen Gades, Olisippo, Dertosa i Ulia. Amb August es prosseguí i culminà el model cesarià. Entre el 27 i el 16-14 a. C. les fundacions foren de colònies, a la Bètica, i de municipis a la Citerior, no tan sols amb veterans (ara de les guerres càntabres), sinó també amb elements civils, tant emigrants com indígenes privilegiats, uns de forma col·lectiva i uns altres mitjançant reconeixement personal (*virítana*). Destaquen entre les colònies Asido, Astigi, Bàrcino, Caesaraugustana, Augusta Emerita, Ilici, Pax Iulia, i entre els municipis, Bìlbilis, Clunia, Saetabis i Segòbriga.

Durant l'etapa que hi ha entre la mort d'August i el regnat de Vespasià, la política fundacional es paralitzà. En aquesta època només es pot destacar la promoció de Clunia a colònia. L'última fase fundacional es donarà a causa de la concessió per part de Vespasià als habitants d'Hispania del *Ius Latii*, entre el 70 i el 74. La subsegüent transformació de la majoria de les ciutats en *municipia* fou una de les mesures transcendents en aquest marc general de beneficis per a Hispania, que afectarà l'estatus jurídic de les persones i de les col·lectivitats del país. El reberen les antigues ciutats estipendiàries, que canviaren la constitució jurídica administrativa indígena per la municipal llatina per especial concessió del Senat i del poble romà, que atorgava als seus habitants la ciutadania romana o llatina (*ius sufragii*, *ius honorum* i dret de servir en les legions). L'emperador trià la fórmula del *Ius Latii* minus per evitar la ciutadania plena, la romana, que només es podia aconseguir després d'exercir una magistratura local. La mesura de Vespasià va tenir una repercussió immediata en el panorama urbà. Si en època d'August hi havia tan sols un vint per cent de comunitats dins o pròximes als nivells romans, ara la immensa majoria l'obtindrà.

El règim intern de les ciutats romanes d'Hispania es coneix bastant bé gràcies a l'excepcional conservació d'alguns estatuts urbans fets en plaques de bronze. Els més importants són els d'Urso, Salpensa, Malaca i Irni, totes ciutats de la Bètica. Les lleis municipals recullen aspectes molt diversos. Així, les eleccions municipals es feien per votació secreta entre els ciutadans lliures. Les magistratures municipals tenien dret de veto (*intercessio*), és a dir, podien paralitzar l'acció de l'altre *dunvir* o d'un magistrat inferior, i eren de caràcter anual i col·legiat, amb dos magistrats del mateix rang. La principal magistratura era el *dunvirat*, perquè tenia dos *dunvirs* (*duoviri*). Per ser-ho, en teoria, s'havia d'haver exercit,

primerament, la qüestura o l'edilitat, encara que es coneixen molts casos d'haver-hi accedit sense haver acomplit aquest requisit. Els seus poders eren amplis: jurisdicció sobre certs negocis (manumissions, emancipacions, adopcions, nomenament de tutors), imposició de multes, supervisió de les eleccions, nomenament i proclamació dels candidats, designació d'un substitut (*praefectus*) quan havien d'absentar-se, presidència de les reunions de la cùria, administració del patrimoni municipal (rendes *-vectigalia-* i resta d'ingressos), i organització de la defensa militar en cas de perill imminent amb la formació d'una *militia*. Els edils (*aediles*), el segon càrrec en importància, s'ocupaven de la distribució entre els habitants del municipi de les contribucions que el senat local haguera decidit per al manteniment de la ciutat (subministraments, sosteniment de temples, infraestructures urbanes, etc. Els qüestors (*quaestores*), última de les magistratures, s'ocupaven de l'administració de la caixa municipal, amb dret i potestat de cobrar i pagar les quantitats que els d'uns determinaren. L'òrgan legislatiu primordial de la ciutat romana era la cùria o senat. Estava constituït pels decurions, amb un nombre màxim de cent membres. Quan hi havia una vacant els decurions votaven els substituïts (*cooptatio*). El càrrec era vitalici. Les competències del senat local eren àmplies: obres, concessió d'arrendaments d'imposts i contribucions municipals, apel·lacions, supervisió de préstecs, emprèstits, aprovació dels pressuposts, manumissió d'esclaus públics, espectacles, ambaixades, prestacions personals, etc. Els decurions, a més, havien de confeccionar la llista de jutges (*album iudicium*).

Organització militar

Des de la finalització de la lluita contra Cartago a la península, a partir del 206 a. C., Roma va mantenir-hi dues legions, una sota cada governador. Estaven integrades per ciutadans romans, per *socii* itàlics i per auxiliars (*auxilia*) hispans, reclutats forçosament entre els habitants de les ciutats sotmeses (*dediticii*) o, de vegades, enrolats voluntàriament com a mercenaris a canvi de paga i botí. El total dels efectius a Hispània va estar entre vint mil i quaranta mil homes. Durant l'etapa republicana l'exèrcit romà no va tenir aquarteraments fixos a Hispània. Molts *oppida* indígenes es veren obligats a mantenir unitats romanes estacionades. En altres casos eren quarters més o menys permanents (Extremadura i Castella). Durant els curts períodes de tranquil·litat i els hiverns, les ciutats de rera guarda allotjaven la major part de les tropes.

A fi de la guerra social (91-89 a. C.) els itàlics s'integraren en el cos de ciutadans. El buit que deixaren es va suplir amb soldats no itàlics de les províncies més romanitzades. Els antics *auxilia* indígenes s'integraren en l'exèrcit a canvi de beneficis econòmics i de la promesa de poder obtenir per mèrits la ciutadania romana. L'exemple hispà més clar és el conegut bronze d'Àscul, que recull l'entrega de la ciutadania romana per mèrits de

guerra a un cos de cavalleria integrat per hispans, la Turma Saluitana, de mans del seu general, en el curs de la guerra social, junt als murs d'Ausculum. El pas següent fou la progressiva entrada de ciutadans de les províncies en les legions durant les guerres civils, i fins i tot d'indígenes romanitzats, que obtenien la ciutadania una vegada acabat el servei, com és el cas de la legió Vernacula, reclutada per Cèsar entre els hispans. Aquest procés de romanització es completà amb la política del Senat d'autoritzar la creació de centres colonials per a donar terres als militars llicenciats. Com hem vist, ja en el 206 a. C. Escipió fundà Itàlica. En el 171 a. C. el Senat donà a Carteia la categoria de colònia llatina per als fills de soldats romans casats amb indígenes, en el 138 a Valentia, en el 123-122 a. C. es fundà Palma i Pollentia amb colons romans, entre altres. Posteriorment ocorrerà el mateix amb alguns altres centres, especialment els que Cèsar donarà als seus veterans.

A partir del 29 a. C. es desenvolupà a Hispània l'última fase de la conquesta, en la qual intervendran set legions amb l'emperador al capdavant. En acabar només tres romandran a la península: la IV Macedònica, la VII Victrix i la X Gemina. Sota aquestes legions hi havia una sèrie de cossos auxiliars de nombre imprecís, recolzats en ales de cavalleria i cohorts d'infanteria. Els efectius d'aquest *exercitus hispanicus* no es mantindran estables durant el segle I fins al regnat de Claudi, quan la IV Macedònica i els *auxilia* adscrits partiran al front germànic. En el 63 s'envià al limes danubià la legió X Gemina, de forma que fins a la guerra civil del 68-69 a Hispània només quedava una legió, la VI. La sublevació de Galba contra Neró portà al reclutament d'una nova legió, la VII. Després de diversos moviments de tropes, en el 74 Vespasià deixà definitivament a Hispània aquesta legió, amb el nom de VII Gemina. Des del principi quedà assentada en un campament que amb el pas del temps donaria lloc a la ciutat de Lleó.

L'augment del nombre de legions, de 39 a 60, decretat per Dioclecià, i la nova estructura de les tropes, que inicià aquest mateix emperador i culminà Constantí, amb efectius d'infanteria (*limitanei*) i tropes de reserva (*comitatentes*), determinen els principals canvis en l'exèrcit de l'època tardoromana. A principis del segle V les tropes estacionades al territori eren molt paregudes a les de l'alt Imperi: una legió i cinc cohorts. Aquestes tropes estaven sota el comandament d'un general (*magister militum*). Per sota el general, la legió estava comandada per un prefecte (*praefectus legionis*), i les cohorts per cinc tribuns (*tribuni*). Aquestes tropes tenien l'estatus de *limitanei*, tot i no trobar-se a la frontera.. En total, l'exèrcit pujava a uns 10.000 homes, nombre suficient per a una província pacificada. Una altra particularitat d'aquesta època és que la Mauritània Tingitana, que depenia administrativament de la península, també en depenia militarment. Concentrava un important contingent de tropes sota el comandament d'un cap propi (*comes*).

TEMA 6. L'ESTRUCTURA ECONÒMICA D'HISPÀNIA.

El coneixement econòmic de la Hispània romana presenta greus dificultats. Les dades de què disposem són en la immensa majoria dels casos molt incompletes. La seua naturalesa essencialment literària planteja problemes de datació i llacunes per a determinats sectors, que com a màxim permeten una enumeració de productes i de la seua distribució, però en bona part són pobres generalitzacions sense quantificació davant la impossibilitat d'efectuar càlculs matemàtics i estadístics com seria pertinent. L'arqueologia tan sols està en condicions d'omplir algunes llacunes.

Convé recordar que l'economia hispana estava sotmesa, com era d'esperar, a una sèrie de variables, unes permanents i d'altres mutables en funció de diferents factors: clima, condicions del sòl i del subsòl, densitat de la població, vies de comunicació, formes de propietat i relacions de producció, polítiques econòmiques, etc. Si, com és obvi, la dominació romana va suposar canvis en les estructures econòmiques de les regions peninsulars, aquests ni foren uniformes a tot el territori, ni afectaren per igual als diferents sectors econòmics. La conseqüència fou, doncs, un mosaic molt variat de realitats que, molt lentament, s'anirà modificant fins integrar-se en bona mesura en l'estructura econòmica general de l'Imperi Romà. El nord peninsular continuà mantenint durant molt de temps les seues estructures econòmiques ancestrals, basades en una propietat de caràcter comunitari associada a una economia de subsistència, en contrast amb el sud i l'est de la costa mediterrània, zones plenament integrades econòmicament en l'Imperi ja en els primer segle d'aquest.

Productes agraris

La tríada mediterrània: cereals, vinya i olivera, va ser, com en l'època preromana, la base de l'agricultura hispana. Els autors antics coincideixen a assenyalar la península com una de les principals regions productores de cereals, que des dels primers temps de la conquesta constituïren una font d'explotació per part dels colonitzadors. Especialment al sud, les tècniques de cultiu avançades que portaren els cartaginesos afavoriren el floriment de l'agricultura i l'elevació del rendiment cerealista. Les terres de conreu de la Bètica eren, en una part, de regadiu, en aprofitar els canals de reg que es remuntaven a l'època tartèssia. Però també la vall del Duero, en especial el territori dels vacceus, era una excel·lent zona bladera, així com en general tota la província Citerior, en la qual l'abundant blat collit es guardava en sitges. Coneixem al llarg de la conquesta innumerables referències a les quantitats de blat i ordi aportat pels indígenes als romans en forma de requisos, botins i tributs. El final de la conquesta, amb la pacificació d'Hispània i la corresponent regulació administrativa, contribuïren al desenvolupament de les fonts naturals de riquesa, que

creixeren en els dos primers segles de l'Imperi. L'extensa política de colonització en la península empresa per Cèsar i August modificà les formes de propietat. Les explotacions tradicionals experimentaren el trànsit d'una economia bastant tancada i baixa d'excedents a una altra de mercat en la qual s'aprofitaven les terres amb els models de rendiment i els mètodes que recomanaven els agrònoms (Cató, Columel·la, Frontí). La tendència, sobretot a la Bètica, a l'est i a la conca del Tajo, fou el reemplaçament del cultiu de cereals per uns altres cultius amb major benefici, com la vinya i especialment l'olivera, cultius que s'hi desenvoluparen amb una gran rapidesa. De tota manera, el blat de la vall del Guadalquivir, que es cultivava entre les oliveres, continuà sent un important producte agrícola apreciat per la seua qualitat. El mateix cal dir d'altres regions de la Mediterrània i de l'interior (només amb l'excepció del nord), productores de blat, ordi i altres espècies de cereal, amb certes diferències entre elles, que feien d'Hispania una destacada zona de conreu.

Quant a la vinya, el seu cultiu estava estès per la major part de la península, encara que les principals regions productores eren la Bètica i la costa de la Tarraconensis. La qualitat dels vins hispànics era molt desigual. La producció, generalment per al consum familiar i la venda local, era moltes vegades destinada a l'exportació. Existien vins dolços i secs, diferents tipus de raïm (per exemple, l'anomenat *cocolobis*, característic de la península) i de tècniques d'elaboració. La producció de vi a les províncies repercutí desfavorablement en el cultiu de la vinya a Itàlia, la qual cosa donà lloc a legislacions restrictives per a protegir-lo. La més coneguda va ser la de l'any 92, en el regnat de Domicià, que ordenà arrancar la meitat de les vinyes de les províncies. No sabem quina repercussió va tenir aquesta llei a Hispania. En tot cas, s'hi seguí produint vi en abundància i de cap manera en cessà l'exportació.

Per últim, una de les més importants riqueses agrícoles d'Hispania fou l'olivera. Encara que l'extensió de la zona de cultiu arribava a la serra de Gredos, era la Bètica la principal productora, amb molts segles de tradició des que la hi portaren els colonitzadors grecs i fenicis. No sols cridava l'atenció dels escriptors antics la quantitat d'oli bètic, sinó sobretot la seua qualitat. Per a Plini, la Bètica obtenia les més riques collites de les seues oliveres, atesa l'aptitud del sòl per a aquest cultiu, per la qual cosa constituí un important objecte de comercialització, com ho testifiquen les abundants troballes d'àmfores d'oli a tot l'occident de l'Imperi, especialment al mont Testaccio de Roma. La producció d'oli experimentà un continu creixement en època imperial, amb un període màxim al voltant dels anys centrals del segle II. L'enorme demanda d'aquest producte s'explica no sols pels seus usos culinaris, tant domèstics com públics, sinó també pel su ús per a la il·luminació i per a l'elaboració de productes drogueria i perfumeria. Altres zones productores amb llarga

tradició eren la Tarraconensis costera, la vall de l'Ebre i la Lusitània, aquesta última a les proximitats de Mérida.

Amb l'agricultura, la ramaderia era una altra de les bases econòmiques d'Hispania, amb una abundància que variava segons les regions. Ja en l'època de la conquesta les fonts ens informen d'aquesta riquesa ramadera d'alguns pobles indígenes, com els lusitans i els celtibers, fonamentalment pastors. Dels tributs que es mencionen (capes, pells de bou i cavalls) es dedueix l'ocupació ramadera del centre peninsular, amb cria d'ovelles, bous i cavalls. També al nord abundava el bestiar cavallí. Els èquids galaics i àsturs (els famosos *tieldons* i *asturcons*) eren molt apreciats a Roma. També era abundant al nord el bestiar porcí. En aquestes regions el sagí substituïa l'oli. També eren celebrats els pernills càntabres i ceretans. La riquesa bovina, ovina i porcina, que havia constituït la base de l'economia de l'àrea vetona, continuà sent fonamental per a aquestes regions. La Bètica no quedava al marge de l'activitat ramadera. La qualitat de les llanes de les seues ovelles va ser subratllada pels escriptors antics. No hi faltava el bestiar cavallí. Quant al boví, sabem que s'alimentava dels bons pasts del Guadalquivir i, si n'hi havia, de farratge. El bestiar a la Bètica era transhumant. A l'estiu es traslladava de les zones seques als contraforts muntanyosos de Sierra Morena i probablement també a altres regions.

Mineria

Des de la conquesta d'Hispania aportà a Roma grans quantitats de plata. Els metalls al principi no procedien de l'explotació de les mines, que van passar a ser propietat de l'estat, sinó dels tributs i del botí presos als indígenes. Fou aquest també el mòbil de les guerres celtiberes i lusitanes. Les fonts escrites anoten els saquejos a què se sotmeteren les ciutats de l'interior. El mateix pot dir-se de la primerenca penetració a Galícia, entre 138-136 a. C., amb tota probabilitat organitzada exclusivament per a l'obtenció de metalls. Hispania era proverbialment famosa en l'antiguitat per la seua riquesa, que segles abans havia atret colonitzadors fenicis i grecs a les costes peninsulars. En gran part, l'objecte de la conquesta bàrquida va ser el control de les mines de la regió de Cartagena i de Sierra Morena. Amb els metalls obtinguts a la península, l'estat cartaginès pogué enfortir-se per enfrontar-se de nou al seu enemic. Segons les fonts clàssiques, Hispania era rica en ferro, plom, coure, plata i or. No és sorprenent, doncs, que les regions peninsulars, segons anaven caient en l'esfera d'influència romana, es veren envoltades en una vasta colonització d'itàlics que, en part, hi van anar per explotar les mines.

A més del metall de les requises, dels tributs i dels botins, l'explotació de les mines per part dels romans fou des del principi molt intensa, encara que no recaigué directament en mans de l'estat. Els governadors

controlaven les explotacions, però la gestió de la majoria de les mines es posà en mans d'arrendataris privats, que procuraven traure el màxim rendiment de les mines en règim de societats (*societates publicanorum*). Les concessions, gestionades pels censors romans, estigueren vigents al llarg de la República i durant els primers segles de l'Imperi, si fem excepció de les mines d'or, en mans directes de l'estat. Les explotacions més importants durant la República foren la de plata de Cartago Nova, les de plata i plom de Càstulo (Linares), la de cinabri de Sisapo (Almadén) i la de coure del *Mons Marianus* (Sierra Morena). L'explotació minera necessitava d'un gran nombre de tècnics i treballadors, que procedien normalment d'Itàlia. Polibi, en la seua descripció de les mines de plata de Cartago Nova, diu que reportaven al poble romà vint-i-cinc mil dracmes diaris i que hi treballaven quaranta mil persones, la majoria esclaus. Les mines de Càstulo, les segones en importància, foren el principal centre miner de plata de la regió. De la mina de Diògenes, a la província de Ciudad Real, que proporcionà abundant material, se sap que els romans hi conservaren les tècniques d'extracció preromanes. Pel que fa a les explotacions de mercuri a Sisapo (Almadén), Hispània va ser gràcies a elles la principal productora de mini de l'Imperi. Com era usual, estaven en mans de *publicani*.

Al començament de l'Imperi Romà les explotacions mineres hispanes anaren a bon ritme. Transformaren la península en el districte miner més ric de l'Imperi, i ho va ser més encara amb l'explotació dels filons d'or del nord-oest. En efecte, la terminació de les guerres càntabres l'any 19 a. C., posà en marxa l'explotació de l'or galaic i àstur. Fins a la conquesta de la Dàcia per Trajà, Galícia i Astúries foren les principals fonts d'obtenció d'aquest metall. Segons les notícies transmises pels autors antics, sobretot Plini, hi havia tres tècniques mineres: el rentat de les arenes auríferes, l'explotació dels filons mitjançant galeries i l'anomenada *ruina montium*. Aquest últim procediment consistia a cavar pous i galeries pels quals es feien córrer grans torrents d'aigua alimentada per grans dipòsits que es col·locaven en punts elevats de l'explotació i eren abastits per una xarxa d'aqüeductes, i així s'afonava la muntanya. La terra es precipitava en canals de decantació en què es recollien les palletes d'or. Les mines de Las Médulas (Lleó) constitueixen un espectacular exemple d'aquest sistema que es practicava a tot el nord-oest de la península. Les mines d'or estaven controlades pel procurador de la província o per un càrrec especial (*procurator metallorum*). Sovint es tractava de lliberts imperials, la qual cosa demostra que aquestes mines eren propietat de l'emperador. La mà d'obra era nombrosa, amb població tant lliure com esclava.

Durant el segle II, mentre dequeien les tradicionals mines de plata de Cartago Nova i Sierra Morena –probablement per la competència de la mineria de Britannia i per l'esgotament dels filons–, les mines de Riotinto i Lusitània tingueren el seu moment de màxima activitat. Eren

majoritàriament de plata, i una quarta part, de coure. Un document excepcional, les plaques de bronze de Vipasca (Aljustrel, Alentejo portuguès), ens permet conèixer-ne l'organització. Es tracta de la primera reglamentació de l'Imperi Romà sobre mines. Conté informació sobre les normes fiscals i administratives del districte, que estava sota el govern d'un *procurator*, representant del fisc imperial. El capital de les explotacions estava en mans de *coloni*, *socii* i *occupatores*. Els obrers tenien la possibilitat de reunir-se en associacions (*collegia*). La mà d'obra esclava hi ocupava un lloc secundari enfront dels miners lliures (*mercenarii*).

En l'aspecte tècnic els romans adoptaren l'ús d'enginyers mecànics a les explotacions mineres hispanes per millorar les extraccions del material. El mètode més senzill era el del desaigüe mitjançant un canal, però també es van utilitzar mecanismes d'elevació, com la sènia, la corriola amb catúfols, el caragol hidràulic i l'anomenada bomba de Ctesibius.

Manufactures

Com a la resta del món mediterrani de l'antiguitat, el sector artesanal continuà sent secundari i restringit quasi exclusivament al consum local d'articles de primera necessitat. La forta presència de l'economia domèstica, que elaborava per a ús propi una gran quantitat de productes (vestits, calçat, eines etc), així com el baix nivell de consum van condicionar el desenvolupament econòmic. No obstant això, a les ciutats hi havia tallers d'artesans en què es distribuïen les mercaderies que s'hi fabricaven entre la població de la ciutat i dels voltants. Molt pocs aconseguien sobrepassar aquest marc local i especialitzar-se per exportar mercaderies a altres regions, tret dels que es dedicaven als articles de luxe. Això afectava al taller mateix, quasi sempre de reduïdes dimensions, en què treballava el propietari amb els membres de la seua família i un limitat nombre d'esclaus, lliberts o assalariats lliures. Les condicions laborals i de rendiment eren baixos, tot i que existia una gran divisió del treball i la consegüent especialització en els diferents productes. Hi ha constància d'un gran nombre d'oficis (sastres, sabaters, barquers, fusters, tintorers, etc).

Amb molt poques modificacions, la tècnica indígena continuà utilitzant-se en l'elaboració de matèries primeres. El desenvolupament de l'artesanat a Hispània estigué determinat per la necessitat de suplir amb fabricacions locals més barates la importació de productes sumptuaris. És el cas de la ceràmica (*terra sigillata*), la producció de la qual va haver d'ampliar-se per atendre la demanda creixent. També l'increment de les explotacions mineres i les transformacions urbanes va exigir l'augment de la producció d'eines, de mitjans de transport i de l'execució d'obres en el sector de la construcció. Els principals productes hispans (agrícoles i miners) no

passaren de l'estadi de l'elaboració primària, realitzada prop del lloc d'obtenció de les matèries, sense processos de transformació. Però el creixent accés als mercats mediterranis significà un fort desenvolupament de la indústria lligada al transport marítim, de la qual es van beneficiar una sèrie de ports, que amb millors i noves instal·lacions crearen centres de subministrament de productes necessaris per a la navegació. És el cas dels ports de Gades o Cartago Nova, on es fabricaren eixàrcies, cordells i velams. Això va suposar un desenvolupament de la indústria del cànem i de l'espart, i va afectar també a altres necessitats, com les de l'explotacions mineres, per a les quals es fabricaren cordes, cables, cabassos, cistelles, sàries, etc.

Com que les indústries extractives i les activitats de caràcter agrícola (elaboració del vi i de l'oli) foren les més importants d'Hispania, hi hagué la necessitat d'una indústria secundària de fabricació, sobretot d'envasos, com ho testifica la gran quantitat de runes de forns ceràmics disperses per la geografia peninsular. Un de les terrisseries hispàniques millor conegudes és la de Tritium (Tricio, Logronyo), especialitzada en la producció de *terra sigillata* hispànica, ceràmica fabricada en motlle o en forn, de color roig, imitació de la *terra sigillata* aretina i de la Gàl·lia, que comença la producció a finals del segle I a. C. Assolí el nivell més alt de producció en el segle II d. C. Sabem de l'existència de fàbriques de vidre, encara que les restes de forns a la península són escassos. Començaren a funcionar a finals de la República. La producció, encara que reduïda, era molt variada i amb una notable demanda. També hi havia importants tallers de farga a Bìlbilis i Turiaso, d'on eixiren estàtues i llànties de bronze. De la mateixa manera es van desenvolupar els tallers de talla de pedra per a la fabricació d'escultures.

La progressiva implantació de la vida urbana, bàsica en l'estructura econòmica, social i política romana i necessària per a la vertebració de l'Imperi, exigí o potencià el desenvolupament de les ciutats, tant amb la transformació dels nuclis de població indígenes com amb la fundació de noves ciutats. Les ciutats adopten plantes de forma quadrada o rectangular dividida pre dos eixos principals: el *cardo maximus* (nord-sud) i el *decumanus maximus* (est-oest), que parteixen la ciutat en quatre quaters sobre els quals s'articula un reticulat urbà format per una sèrie d'*insulae* amb un nombre variable de cases. La necessitat d'assegurar les formes de vida romanes es traduirà en nombroses construccions públiques: termes (Itàlica, Clunia, Coïmbra), teatres (Tarragona, Sagunt, Clunia, Mèrida, Itàlica, Cartagena), amfiteatres (Mèrida, Itàlica, Tarragona, Segòbriga), muralles (Lugo, Mèrida, Saragossa, Lleó, Barcelona), fòrums (Empúries, Calataiud, Clunia, Itàlica, Sagunt, Segòbriga, Tarragona), circs (Mèrida, Calahorra, Sagunt, Tarragona, Toledo), arcs (Barà, Medinaceli) i temples (Évora, Barcelona, Mèrida, Còrdova, Sevilla o Empúries), la qual

cosa significà la potenciació de molts tallers artesanals i la millora del transport.

A poc a poc es constata a Hispània una quantitat molt crescuda de funcionaris (*publicani*), individus que comptaven amb un contracte oficial d'exploració de recursos. Alguns eren de l'orde eqüestre o agents al seu servei especialitzats en diferents negocis: proveïdors que proporcionaven el blat a les legions (*redemptors*), mercaders per a l'exèrcit (*mercatores*), comerciants d'esclaus (*mangones*), revenedors (*mercatores venalicii*). Entre els homes de negocis (*negotiatores*) cal mencionar, a més, els banquers, els prestadors, els manufacturers, els transportistes i els naviliers. Devien ser nombrosos. Probablement tenien el domicili a Roma, des d'on dirigien els negocis, a banda de visitar les províncies, on tenien els seus agents. S'ocupaven de l'exploració dels productes típics de la península (blat, oli i vi) i els productes pesquers i derivats (saladura i garum). En menor volum eren explotats altres articles, com ara la llana, l'acera, els teixits, l'espart, etc. L'exportació agrícola i minera de la península de tots aquests productes, sobretot de l'oli de la Bètica, fou la peça fonamental per al proveïment de mercaderies. El seu comerç s'estengué gràcies a una complicada cadena de producció, envasament, transport, i relacions comercials en mans dels *navicularii* i dels *diffusores olearii*. El gran dipòsit d'àmfores del tipus dressel 20 del mont Testaccio, a Roma, i les marques d'àmfores trobades a la Bètica i en diferents punts de l'Imperi permeten conèixer aquest comerç.

A més de l'oli i del vi, tingué un paper capital en l'economia de la Bètica i de la costa ibèrica l'exportació de conserves i de salsa de peix, ben testificada amb la gran quantitat d'àmfores que ha aparegut a tot el Mediterrani occidental i fins i tot a l'interior de la Gàl·lia, a Britània i a Germània. Com l'oli, es tractava d'una gran empresa que necessitava indústries accessorïes per a la fabricació de vaixells i xarxes, un abundant personal i una organització de transport, de distribució i de venda. Cap a la fi de la República s'incrementà l'exportació de saladures hispanes a Itàlia, però sobretot del garum.

Una ltra indústria hispana de relleu va ser la ceràmica (*terra sigillata hispànica*), amb centres terrissers destacats a Andújar i La Rioja (*Tritium*, Tricio). També tingué gran importància la producció tèxtil (llana, lli i espart). Els colorants s'obtenien dels minerals (*chysocolla*), dels vegetals (*coccus*) o d'insectes (cotxinilla i quermes). Si els productes alimentaris, miners i tèxtils, dirigits sobretot a Roma, foren la base de les exportacions, els productes que s'importaren foren sobretot els articles de luxe: ceràmiques artístiques, vidres, teixits, perfums, escultures, gemmes, etc.

Comerç i transports

Tot aquest trasbals comercial repercutí en les ciutats portuàries hispanes, ateses les dificultats que presentava el transport terrestre. El comerç marítim exterior i interprovincial va ser la font principal dels guanys i les ciutats més riques de l'Imperi estaven lligades al tràfic comercial. Gades, sobretot, concentrà una gran part del trànsit marítim, ja que no sols estava unida al Mediterrani i a l'Atlàntic, sinó també amb la xarxa fluvial del Guadalquivir i del Guadiana. L'altre gran port comercial hispà va ser el de Cartago Nova, per on passava el trànsit africà, s'hi recollia el mercat dels productes de l'interior –especialment dels districtes miners de la regió i del sud-est– i s'hi intercanviaven pels productes que venien de la Mediterrània. Raons no tant sols comercials, sinó d'indole administrativa i militar, contribuïren a completar una extensa obra de construcció o adequació de ports marítims i fluvials, entre els quals destacaren els de Carteia i Baelo a la zona atlàntica, i els mediterranis de Malaca, Abdera i Sexi. Al nord de Cartagena, on escassejaven els ports, es poden mencionar els de Dianium, Saguntum i Ebusus, escala entre el nord d'Àfrica i el sud d'Itàlia. Tarraco controlava l'accés a les zones del nord de la Mediterrània a través de la vall de l'Ebre. Pel contrari, a l'occident atlàntic els ports no passaven de punts de fondeig sense importància comercial.

El romans es preocuparen molt de les comunicacions terrestres. Les primeres calçades foren obertes amb finalitats militars, però molt aviat es convertiren en artèries de comunicació civil i de comerç. La més antiga i més important va ser la vella ruta que anava de les Gal·lies a Cartago Nova i es prolongava cap a l'interior fins a la vall del Guadalquivir, l'anomenada pels colonitzadors via *Heraklea* o Hercúlia, que cap a la fi de la República anava ja des del Roine fins a Gades passant per Càstulo (Linares). Amb el primer emperador canvià el nom pel de via Augusta. La part oriental quedà comunicada de sud a nord per la via de la Plata, un antic camí tartessi que enllaçava Mèrida amb Astorga. Més cap a l'oest, per la costa, una altra calçada comunicava Bracara Augusta amb Olisipo (Lisboa) i es prolongava fins a *Pax Iulia* (Beja). El cinturó viari es tancava amb una altra via al llarg de la costa meridional, de Gades a Malaca a través de Carteia. Uns altres camins transversals unien els centres de l'interior amb el cinturó perifèric. El principal n'era el que anava d'Emerita cap al sud, per Hispalis, i cap al nord, cap a Caesar Augusta i Tarraco, per Toletum. El nord-oest també comptà amb una xarxa de calçades que posaven en comunicació els centres administratius d'Asturica, Bracara i Lucus i es dirigien després als principals nuscs de comunicació de Clunia i Toletum.

Al llarg de l'Imperi, el comerç d'exportació d'Hispania no es basà en els articles de luxe, sinó en l'intercanvi d'articles de primera necessitat, com ara blat, oli, vi, peix i derivats, i en menor proporció de productes tèxtils i manufacturats, a més dels metalls que s'extreien de les mines hispanes.

La producció va ser en gran manera objecte d'exportació una vegada cobertes les necessitats del consum interior. Cal recordar que no tota l'eixida de productes d'Hispania era per raó de les relacions comercials. Els impostos a què estaven sotmeses les províncies hispanes, els articles procedents de les propietats privades de l'emperador i els intercanvis entre societats o particulars, abandonaven la península. El comerç interior a Hispania quedà en mans de quincallaires que seguien els exèrcits per proveir-los de petites mercaderies o acudien a les ciutats, centres d'atracció de la zona rústica circumdant. En cas de no haver-n'hi, com ocorria al nord, existien mercats rurals (*fora*), alguns dels quals van acabar convertint-se en centres urbans, sobretot ael nord-oest.

La moneda fou un element important en el desenvolupament de l'economia hispana. Les primeres monedes, del segle II, només tenien objectius de recaptació (*argentum oscense*). Roma va imposar la seua metrologia i va afavorir l'encunyació de monedes locals, especialment al nord-est peninsular amb les famoses sèries del genet ibèric, encunyades sota l'autoritat de Roma amb llegendes en alfabet indígena de les distintes comunitats, de les quals coneixem més d'un centenar. L'àrea on els romans van establir aquesta moneda uniforme es va concentrar a la Hispania Citerior costanera, a la vall de l'Ebre, i a la Hispania Ulterior (Obulco i Càstulo). Al llarg del segle I a. C., s'abandonen a poc a poc els alfabet ibèrics en les inscripcions de les monedes. Primerament es van fer bilingües i després, a partir de l'any 45 a. C., ja només en alfabet llatí. En època imperial tot i circular encara les monedes d'època republicana, continuaren les encunyacions locals amb contramarques, segurament per reconèixer la seua validesa. Però al mateix temps cada vegada entraren en major quantitat monedes encunyades fora de la península, tant de tallers de Roma, com d'altres províncies (Gàl·lia o el nord d'Àfrica). Abunden les encunyades en bronze i plata. L'or mai no va es va fer servir per a les peces indígenes; tot el que circulà a la península va procedir de les seques imperials de la Gàl·lia i de Roma. Amb Claudi van cessar completament les emissions locals.

Imposts

Hispania estava sotmesa al pagament d'un doble tribut. D'una part, des del 206 a.C., una quantitat fixa destinada a costejar les despeses de l'exèrcit romà (*stipendium*), que es calculava per a la província (*vectigal, pecunia certa*); d'una altra, des del 180 a. C. aproximadament, una taxa del cinc per cent que es podia cobrar tant en diners com en espècie (capes, pells, cavalls, cotxinilla, etc.) o com en homes per a les tropes auxiliars. Les mines, segons la taxació establerta pels pretors, s'arrendaven a particulars (*publicani, societates publicanorum*) per una quantitat determinada, i igualment el cobrament dels impostos, amb la qual cosa es lliuraba l'estat d'unes tasques que podien tenir necessitat d'un abundant

personal. A més, a tot això s'afegien les recaptacions pels botins de guerra, molt importants durant els anys de la conquesta. La rendabilitat d'Hispània fou molt alta. En el període comprès entre el 200 i el 169 a. C. s'ingressaren en l'erari romà unes dues-centes tones de plata.

Durant l'Imperi la política fiscal es reestructurà passant a dependre sobretot del *fiscus* imperial. Es mantingueren dos tributs directes del 5%, un sobre rendes i un altre sobre propietats (*tributum capitis* i *tributum solis*), als quals es van sumar d'altres d'indirectes: la *quingagesima* o *centesima rerum venalium*, que gravava amb un 2 % i un 1 %, respectivament, el valor de les exportacions; la *vicesima hereditatum*, amb el 5% sobre la transmissió de les herències, i la *vicesima libertatis* amb un 5 % per la manumissió d'esclaus. En algun moment favorable aquests dos últims es podien rebaixar a una *quadragesima*, això és, al 2,5 %. La recaptació dels impostos depenia de la seua naturalesa. Els directes estaven des d'època imperial en mans de les ciutats. Els impostos sobre les herències i les manumissions corresponien a funcionaris específics (*procuratores*). Finalment, la *quingagesima* s'abonava en una sèrie de duanes (*portoria*), establertes a ciutats i ports marítims fluvials. En aquest últim cas cal considerar la importància d'alguns articles hispànics per al fisc, per exemple l'oli, matèria estratègica a l'Imperi Romà que impulsà l'administració a exercir sobre ell un control cada vegada més sever. Amb Septimi Sever es creà un òrgan de control directe en la Bètica (*fisci patrimoni provinciae Baeticae*), la qual cosa indica el gran valor que li atribuïa l'estat, sobretot per assegurar el proveïment d'articles de primera necessitat a la població de Roma i a l'exèrcit (*annona*). S'ha calculat en uns cinquanta milions de sestercis la quantitat del tribut anual satisfet per Hispània. La principal partida de la despesa pública durant el període republicà es va concentrar en l'exèrcit, per les seues ingents necessitats. A partir d'August i de la seua sistematització de les forces d'ocupació, l'exèrcit hispà s'integrà en el sistema administratiu amb recursos propis procedents de l'explotació dels terrenys de cultiu i de past inclosos en la zona de control militar (*territorium legionis, prata militaria*). Així, en època imperial l'exèrcit deixà de ser una font de despesa pública gran, enfront d'altres capítols, dels quals fou el fonamental el de la construcció i el manteniment de la xarxa viària que en part sufragava l'estat, així com el del manteniment de l'aparell administratiu. Malgrat que la institució dels *publicani* no va desaparèixer completament, entrà en decadència a causa del major control de l'estat, i poc a poc foren substituïts pels *conductores*, particulars que administraven impostos determinats o grans dominis imperials sota el control dels *procuratores*.

Les ciutats tenien autonomia fiscal gràcies a una sèrie d'ingressos procedents tant de l'explotació del seu territori com de les taxes i els impostos locals. Amb aquests ingressos havien de fer front a les grans despeses de l'administració local, al pagament dels impostos de l'estat i al

finançament de les obres públiques de la ciutat i del seu territori. Les magistratures locals, considerades un honor (*honos*), eren una font d'ingressos, perquè reportaven el pagament de quantitats importants (*munera*) que ajudaven a costejar els espectacles públics i les obres d'interès general. El prestigi social d'aquests càrrecs i els beneficis econòmics que reportaven expliquen que el sistema es mantinguera vigent al llarg dels dos primers segles de l'Imperi, materialitzat en les restes d'edificis públics que s'han conservat. A pesar de tot, coneixem els problemes financers d'algunes ciutats hispanes, com Sabora, Munigua i Ebusus. Sense les aportacions voluntàries que els ciutadans més benestants feien ben sovint no s'hauria cobert el dèficit de les arques municipals.

Transformacions econòmiques del baix Imperi

El decaïment urbà va ser la causa d'un creixement de la vida rural. Els que encara es trobaven en possessió de recursos econòmics quantiosos van buscar en les inversions agràries un lloc segur per al seu patrimoni. A més, la residència al camp permetia adquirir una opacitat fiscal que les ciutats no garantien. Els més adinerats abandonaven la vida urbana, que a poc a poc perdia la rica activitat dels segles anteriors, per establir-se als seus latifundis, que ara podien ampliar gràcies a l'endeutament dels propietaris menys afortunats.

Tots aquests canvis no suposaren un canvi dels productes, sinó dels sistemes de producció i de consum. L'agricultura continuà sent durant el baix Imperi el sector econòmic més important, però sobre bases distintes. El latifundi, tant com a concentració de propietat en poques mans com a extensió gran de territori, es va transformar en el model sobre el qual es va assentar l'agricultura tardoromana d'Hispania. L'explotació amb mà d'obra servil es va substituir poc a poc pel treball del colon (*colonus*), vinculat al propietari per un contracte. Aquesta gradual concentració de la terra es va fer a costa de la petita i mitjana propietat. L'oligarquia romana, representada pels emperadors, els senadors i els alts funcionaris, cada vegada més minoritària, invertia els seus beneficis majoritàriament en l'agricultura, desplaçant la petita i mitjana propietat, base dels grups urbans, els antics decurions, ara curials, i dels llauradors. L'aclaparadora pressió fiscal que patien aquests grups els obligà a renunciar a l'explotació lliure de les seues terres i a emparar-se cada vegada més en els grans terratinents amb la cessió en propietat a aquests de les terres, que seguiren cultivant en règim d'arrendament. Tampoc no es lliuraren d'aquest fenomen les terres comunals de les ciutats, que monopolitzaren els terratinents

El sistema d'explotació agrària s'organitzà seguint un model comú. Apareix el gran latifundi (*masae*), que agrupa diverses extensions de terreny

(*fundus*) constituïdes per un nombre indeterminat de mansions rurals (*villae*), algunes dotades de grans comoditats, perquè el propietari (*possessor, dominus*) hi passara llargues temporades. Una gran quantitat de testimonis de caràcter arqueològic i lingüístic ho testifiquen: en el primer cas, edificis de diverses formes (vil·les de corredor, de peristil, absidiades, etc), amb zones nobles decorades amb mosaics; en el segon, toponímcs de sufix en *-en* o *-an*, derivats del nom de l'amo.

Com en èpoques anteriors, les explotacions agrícoles estaven dirigides a la producció de cereals, de vi i d'oli, que es continuaven exportant. A més s'hi criava el bestiar (boví, oví, porcí i cavallí). Tot i que que les nostres fonts són molt imperfectes per a aquesta època, s'observa que continuava l'exportació d'oli, de salmorra, de vestits, de cansalada i de cavalls. El centre de les exportacions hispanes fou l'oli, la destinació fonamental del qual era Roma i el *limes* del Rin. Però la seua producció es va reduir durant el segle III, encara que va tornar a incrementar-se en el IV. Premses, magatzems i recipients d'oli localitzats a les grans *villae*, així com l'existència de corporacions de transportistes (*navicularii*) són testimonis indiscutibles. Els cereals continuaren sent fonamentals en el proveïment de Roma fins a les invasions germàniques. La producció i l'exportació de saladures i de salsa de peix (*garum*) mantingueren un bon ritme d'exportació per tot el Mediterrani, si bé van experimentar una reducció. Altres productes hispanes conservaren una força presència en els mercats, com els cavalls, l'espart, la llana, el lli i alguns productes medicinals (l'herba *vettonica*); d'altres, com el pernil (*lurdum*), que es produïa en èpoques anteriors en la regió ceretana dels Pirineus, o els tints de teixits de púrpora, documentats a les Balears i que s'elaboraven amb petxines marines, aconseguiren irrompre en els mercats. La resta de productes quedà per al mercat local o peninsular, com la ceràmica, ara fabricada tant a les ciutats com al camp, o l'artesania metal·lúrgica d'objectes de bronze i ferro (armes –especialment punyals– i frens de cavall).

Els documents no al·ludeixen a les mines hispanes, però per l'abundància d'objectes de metall i elaborats a Hispània, així com de monedes, sabem que algunes continuaven actives. Foren el cas dels centres miners de Bracara, Asturica i Càstulo. Altres explotacions, al contrari, disminuïren sensiblement o desapareixeren, com les mines d'or del Bierzo, Cartagena o Aljustrel, sense que se'n puga determinar la causa real (esgotament dels filons, falta de rendibilitat, insuficiència de mà d'obra, etc). La importació va ser fonamentalment d'articles manufacturats i de luxe per satisfer les necessitats de les classes elevades. Així, les ceràmiques fines procedents d'Àfrica (Cartago), els vidres d'Itàlia i del Rin (Colònia), els marbres, i sobretot els sarcòfags de luxe d'origen romà i oriental.

TEMA 7. LA SOCIETAT HISPANOROMANA.

Transformació social

Fins a l'arribada dels romans la morfologia de les formacions socials ibera i celta havien sofert influxos mutus (celtíbers) i exògens (fenicis, grecs i púnics), òbviament més potent els primers que els segons. La conquesta romana, que s'expandí des de l'àrea ibèrica i es prolongà durant dos-cents anys, comportà importants modificacions substancials, a més de canvis demogràfics per efecte de la incorporació al teixit social de components de població, civils i militars, d'origen itàlic. Homes de negocis i colons, per una banda, i veterans, per una altra, configuren, doncs, la component social dels que s'hi assentaren. Una de les seues característiques va ser l'heterogeneïtat d'estrats socials, ja que hi havia cavallers romans, camperols itàlics, lliberts i esclaus. Encara que no fóra un corrent molt nombrós durant bona part de l'època republicana, la colonització agrària, ideada en principi per als militars, els retindrà a la península. L'excepcional situació militar d'Hispania portà a la creació d'un autèntic exèrcit estable, antecedent dels exèrcits de l'època imperial. L'assentament com a colons agrícoles de soldats romans i aliats itàlics en aquestes províncies després de llicenciar-se esdevingué una pràctica cada vegada més comuna. Nombrosos centres urbans indígenes van veure assentar-se aquests colons, que formaven comunitats mixtes (*conventus*), mentre que encara de forma minoritària sorgien algunes ciutats plenament romanes. Les zones de terres fèrtils encaminaren aquesta immigració cap a la vall del Guadalquivir, la costa mediterrània i la vall mitjana i baixa de l'Ebre. A la fi de la República, quan Cèsar dugué a terme una política sistemàtica de colonització amb els seus veterans, Hispania donà el pas definitiu cap a un model social integrat en el model romà. Amb la política de concessió de la ciutadania romana, o el seu escaló previ del dret llatí, comunitats senceres indígenes obtingueren una organització municipal. L'obra del seu successor, August, seguí aquestes pautes. La incorporació tardana de la zona septentrional la deixà fora d'aquests programes de romanització, amb la qual cosa conservaren durant segles les seues estructures socials, molt impermeables a l'organització social de tipus romà.

El model romà va ser producte d'una evolució molt antiga i ben adaptada a les necessitats econòmiques, polítiques i jurídiques de la seua societat. El seu tret essencial era la nítida diferència entre blocs socials, els superiors i els inferiors. Els primers, tancats i corporatius, de tipus estamental, estaven organitzats amb criteris jeràrquics, amb funcions, prestigi social i qualificació econòmica específics. Es denominaven *ordines*. Així, la pertinença als estrats superiors de la societat estava determinada en cada un d'ells per una riquesa determinada i per la família d'origen. Ambdós

factors decidien la inclusió en un *ordo* (senatorial, eqüestre o decurional), en un dels tres estaments privilegiats, que estaven tancats i jerarquitzats. El naixement fou, doncs, determinant per a pertànyer als estrats privilegiats o quedar relegat als inferiors, ja que la família era el fonament de la societat romana, a través de la qual es transmetien els estatuts individuals, s'heretaven privilegis o demèrits i es canalitzaven els repartiments de terres, els drets de ciutadania i la pertinença o no a una ciutat privilegiada (*origo*). La capacitat individual, l'educació i els mèrits polítics eren factors que podien modificar la posició social, encara que sempre amb grans condicionants. Considerada en sentit ampli, incloïa esposa, fills, néts, clients, lliberts i esclaus. Es basava en l'absoluta autoritat paterna (*pater familias*), el culte dels avantpassats i la propietat privada. La riquesa es regulava per la propietat immoble, perquè al món romà la terra era fonamental. Així, l'estrat superior de la societat no estava constituït per homes de negocis, grans comerciants i banquers, sinó per terratinents. Per ingressar en un *ordo* no era suficient complir els requisits econòmics i socials exigits a tot aspirant, sinó que a més era necessari un acte formal de recepció (*cooptatio*) per part dels membres de l'*ordo* o de l'autoritat superior. La pertinença s'expressava mitjançant signes externs i títols específics. Així, només s'era membre ple de l'estament senatorial després d'haver complert la primera funció pública reservada als membres d'aquest estament. A l'orde eqüestre accedien els individus als quals atorgava l'emperador l'anomenat cavall de l'estat (*equus publicus*), que conferia la dignitat de cavaller. Finalment, de l'*ordo decurionum* o aristocràcia municipal tan sols podien formar part en cada ciutat els qui havien exercit una magistratura local o rebut el privilegi de ser inclosos en la llista oficial de l'estament (*album decurionum*).

Els grups inferiors (*plebs*), els estrats baixos de la societat, estaven formats per grups heterogenis de població, tant urbana com rústica. No constituïen estaments perquè no tenien requisits interns diferencials, sinó que eren capes socials amb característiques comunes d'acord amb la seua activitat econòmica, tant a la ciutat com al camp. Formats per persones lliures de naixement (*ingenui*), la seua qualificació jurídica era important perquè podien ostentar algun tipus de ciutadania (*cives romani* o *latini*) o bé mancar-ne per ser indígenes (*peregrini*). Per sota d'aquest estrat estaven els esclaus (*servi*), sense cap dret, encara que una vegada alliberats (*manumissio*) podien incorporar-se amb algunes restriccions, com a lliberts (*liberti*), a les capes plebees.

Els hispans lliures i ciutadans formaven una tribu romana, com tots els ciutadans, que August va determinar fora que la *Galeria*. Els Flavis van fer una segona promoció, la de l'emperador Vespasià, en concedir el *ius Latii* a Hispània, moment a partir del qual es va donar als magistrats dels nous municipis de dret llatí la possibilitat d'exercir magistratures a les seues

ciutats. L'emperador determinà que els nous ciutadans llatins d'Hispania formaren part de la tribu *Quirina*.

Els grups privilegiats

Els immigrants itàlics, militars i civils, i l'aristocràcia indígena, convertida al dret romà o llatí, constituïren una casta privilegiada amb interessos comuns en el moment de dotar les ciutats d'Hispania d'estatuts privilegiats com a municipis o colònies. Així quedà configurat l'*ordo decurionum*, una oligarquia municipal que monopolitzaria el control de l'administració local, des d'ara en mans d'un conjunt de famílies que per prestigi social i capacitat econòmica quedaven molt per damunt de la resta de la població. No es tractava d'un bloc unitari, sinó que tenien trets i composicions distints segons la categoria i les característiques de la ciutat corresponent. En l'elecció dels membres de la *curia* jugà un paper bàsic la capacitat econòmica, imprescindible per suportar les càrregues financeres que havien d'afrontar els magistrats municipals. Una condició necessària era posseir un cens mínim, generalment d'uns 100.000 sestercis. La pertinença a l'orde decurional es donava per haver accedit a una magistratura o per cooptació del membres de la *curia*. Per regla general, s'hi succeïen els membres d'unes poques famílies, que controlaven així els senats locals, fins que acabà fent-se hereditari el decurionat. Això va contribuir el fet que a les comunitats petites, les més nombroses a la Hispania romana, només un nombre reduït de famílies acomplien les condicions econòmiques requerides per cobrir les quatre o sis magistratures anuals. Això explica que de vegades es transgrediren les normes sobre l'edat mínima i la periodicitat en l'exercici dels càrrecs i que el nombre de membres de la *curia*, inicialment fixat en un centenar, fóra menor, com a *Irni*, localitat de la Bètica, on estava fixat en 66. Tampoc no ha de creure's que la composició d'aquestes corporacions fóra homogènia, sinó que s'hi pot distingir una certa elite. Així, s'observa una major freqüència d'investidures de les magistratures d'alguns membres de certes famílies que no d'altres, així com la importància de les seues liberalitats, sens dubte en correspondència amb les capacitats financeres respectives. Els gentilicis dels clans dirigents municipals d'Hispania poden reflectir l'època de la concessió de la ciutadania: en alguns casos indiquen un origen republicà, com els Valerii, Cornelii, Aemilii, Fabii, Antonii, Iunii, Licinii i Caecilii, en d'altres, un d'imperial, com el dels Iulii, vinculats amb Juli Cèsar i August.

Els *equites Romani* o membres de l'orde eqüestre constituïen un sector de gran pes i prestigi social a Hispania, un exponent de romanització i integració de cada comunitat. La condició d'*eques* o *eques equo publico* s'aconseguia per concessió de l'emperador a títol individual. Es tractava, doncs, d'una noblesa personal i no hereditària, si bé en la pràctica era freqüent que s'acceptara com a *equites* els fills dels cavallers. Per tant, en

la incorporació a la noblesa hi havia sempre l'objectiu d'accedir finalment a l'orde senatorial o, al contrari, simplement el de coronar una carrera decurional.

Així, en ser la font més important de reclutament de l'orde senatorial, mantenia estretes relacions de parentiu i amistat amb els seus membres, a través de matrimonis mixts, alhora que eren constants els llaços amb els decurions de les ciutats d'origen, als quals estaven molt units. La gran dispersió de membres pot explicar-se per la reticència o la dificultat de les aristocràcies municipals a la promoció eqüestre, perquè exigia un esforç econòmic i un sacrifici personal que pocs decurions estaven en condicions de fer. Certament, molts dels qui hi accediren no van superar els llocs militars reservats a l'orde i molt pocs van coronar la carrera amb l'accés a l'orde senatorial.

Per accedir-hi era condició bàsica posseir una fortuna superior als quatre-cent mil sestercis. Aquesta fortuna, l'origen de la qual –especialment durant l'època republicana– estava lligada al capital moble (comerç, préstec, arrendament d'imposts i contractes de l'estat) acabà avaluant-se durant l'Imperi en propietats immobles, com a *possesores* d'extenses parcel·les de terra dedicades a l'explotació agrícola. Però l'ascens no sols depenia de la fortuna i les condicions personals i professionals (experiència prèvia en l'administració local) sinó en el grau determinant de la decisió imperial. Entre els factors que la podien determinar, cal esmentar les recomanacions de les famílies romanes, sobretot de l'orde senatorial, i dels òrgans de govern provincial, molt en especial del governador de la província corresponent. Una vegada aconseguida la dignitat eqüestre només pocs cavallers aprofitaren les possibilitats de promoció que oferia. La majoria es limità a exercir alguns càrrecs per gaudir després a la localitat d'origen del prestigi social que li atorgava el nou rang (les ciutats d'origen o de residència els honraven amb homenatges i honors) i ocupar-s'hi dels seus negocis i propietats, sense preocupar-se en especial de la vida administrativa local, reservada a les aristocràcies locals. Els primers cavallers coneguts a Hispània corresponen al segle I a. C. a les grans ciutats costaneres, com Gades, per a la qual es parla d'una quantitat de cinc-cents cavallers. Amb Sext Pompeu col·laboraren tres mil d'aquest orde. Varró conta que en el 49 a. C. van fer importants aportacions econòmiques per a la guerra contra Cèsar. En època imperial el seu nombre augmentà, encara que els exemples concrets no són molt ben coneguts. Predominen a la Bètica i sobre tot a la Tarraconense.

L'estament superior de la societat romana estava integrat pels membres del Senat. En els últims temps de la República superà el miler, però August el rebaixà definitivament a 600. Era, doncs, un grup molt reduït. La seua riquesa va quedar fixada en un cens mínim d'un milió de sestercis, quantitat considerable, encara que la major part superà

àmpliament aquesta xifra. En avaluar la seua renda en funció de la propietat immoble es perfilen com a grans latifundistes. Però l'alta consideració social que tenien no procedia tant de la riquesa com del fet que representaven els vells ideals de l'estat romà al servei dels quals es consagraven mitjançant les magistratures. Aquestes estaven escalonades en un rigorós *cursus honorum* fins al grau suprem de cònsol, corona de la carrera de tot senador. El règim augusteu mantingué l'estil i la dignitat republicanes, fins i tot augmentant les seues funcions i prestigi, encara que perderen la independència d'acció, ara al servei de l'emperador.

Els primers senadors hispans cobren força a partir del segle I a. C., amb noms com el del sucronense tribú de la plebs Vari Hybrida, el del governador de Síria Decidi Daxa o el del gran amic del dictador i el primer cònsol romà d'origen provincial, Corneli Balb. Si bé fins a la dinastia Juli-Clàudia el nombre de senadors hispans està consolidat (Pedani Secund i Pedani Salinator, de Bàrcino; Turrani Gracil i Corneli Puso, de Gades, i Aeli Gracil, de Dertosa) creixerà manifestament amb els Flavis i els Antonins, emperadors proclius als provincials. Aquest procés arribarà al punt culminant amb l'arribada de famílies bètiques a la cúspide imperial, amb Trajà i Adrià. Encara que potser no es puga parlar amb rigor d'un clan hispà en el Senat, és evident que la nombrosa presència dels seus membres és un reflex del grau de maduresa que el sistema social romà aconseguí clarament a la Bètica i a les ciutats costaneres del mediterrani espanyol, com Itàlica, Tarraco, Bàrcino, Saguntum, Valentia, etc. Destaquen especialment els noms de Licini Sura, Minici Natal, Corneli Nigri, Anni Verus i Iuli Silvanus. No obstant això, aquest fet no va reportar grans beneficis a les ciutats o províncies d'origen, encara que sí prestigi. La seua vida, allunyada del quefer quotidià dels seus compatriotes, els desvinculà de les famílies de l'aristocràcia local i de les propietats provincials, i dirigiren les seues preocupacions cap als problemes polítics de l'Imperi. Des de Trajà havien de posseir almenys un terç de les seues terres a Itàlia si volien sostenir la candidatura al Senat. Una altra cosa és que les ciutats i les províncies d'origen estigueren disposades que oblidaren la seua procedència, i sempre procuraren mantenir amb ells una intensa relació, que els convertí en portaveus i defensors dels interessos de les pàtries locals, de les quals moltes vegades eren els patrons (*patroni*).

Plebs, esclaus i lliberts

La població lliure de les ciutats hispanes quedà fora dels ordines privilegiats. Amb la concessió del *ius Latii* a tots els habitants d'Hispania la seua condició passà a la de ciutadà (*cives*), la qual cosa els va atorgar drets polítics, sobretot el de triar magistrats locals (*ius suffragii*) i el de ser beneficiaris de jocs, espectacles i donacions en diners o en espècie que se celebraren a la comunitat. Entre ells també estaven els ciutadans d'altres ciutats residents en una altra comunitat (*incolae*). Les seues condicions de

vida, determinada per la necessitat de viure del treball propi, determinaven uns ingressos que els distanciaven dels grups superiors. Els plebeus podien residir tant a la ciutat (plebs urbana), com al territori que depenia d'aquella (plebs rustica). L'ocupació primordial de la plebs urbana era l'activitat artesanal en tallers i botigues en què el propietari treballava amb la seua família, de vegades ajudat per un o més esclaus. Coneixem un bon nombre d'aquests tipus d'oficis: obrers, terrissers, fusters, marbristes, ferrers, pescadors, barquers, sabaters, guarnicioners, barbers, fabricants de lones, etc. Pareix que les circumstàncies laborals eren millors que la dels llauradors, perquè les ciutats oferien salaris, condicions de treball i possibilitats de promoció molt superiors als que oferia el camp, a més d'altres avantatges res menyspreables com els espectacles, les liberalitats públiques de magistrats i particulars, i les contractes públiques de serveis (pregoners, músics, ordenances, comptables i escriptors, entre altres).

Encara que les associacions professionals (collegia) estaven prohibides per l'estat, existiren amagades sota capa religiosa. Prenien el nom de la indústria o l'ofici en qüestió i aplegaven els membres d'una professió per defensar millor els seus interessos en tractar-se de grups poc afavorits econòmicament. Encara que eren privades, tenien també una funcionalitat pública. La seua presència era molt útil a les ciutats, perquè permetien canalitzar serveis comunitaris (per exemple, l'extinció d'incendis). Els tres collegia principals eren el dels fabri, treballadors relacionats amb la construcció, el dels centonarii, fabricants de tendals i lones, i els dels dendrophori, relacionats amb la indústria de la fusta i el seu transport i comerç. A més, hi havia col·legis de qualsevol classe de professions i oficis: el dels prestadors de diners per a l'adquisició de blat, el dels sabaters, el dels fabricants i comerciants de metxes per a llums, el dels obrers adscrits a les legions per a la construcció de vies militars, el dels agrimensors i, amb una especial rellevància, el dels comerciants, magatzemistes i transportistes de productes com el vi, el blat i l'oli, necessaris per al proveïment de Roma (annona).

La població rural s'ocupava majoritàriament en el sector agropecuari. La petita parcel·la familiar era el tipus de propietat més comuna en aquests estrats baixos d'homes lliures, completada amb l'aprofitament de les terres comunals en combinació o no amb un treball a sou. També hi havia agricultors no propietaris, que treballaven terres de terratinents mitjançant contracte d'arrendament (coloni) o parceria (partiarium), als quals cal sumar els jornalers, que treballaven només en certes èpoques de l'any. L'evolució del sector agrícola al llarg de l'Imperi, amb una concentració creixent de la propietat agrària, desplaçà part d'aquestes poblacions cap a les ciutats o modificà la seua condició amb una major dependència real i jurídica dels grans propietaris.

Finalment, cal esmentar el paper que l'exèrcit va jugar com a factor de treball. Es coneix un gran nombre de legionaris dels segles I i II d.C., procedents sobretot de les ciutats hispanes de les àrees més romanitzades del sud i de l'est. Però també hi trobaren acollida pobles per romanitzar, com galaics, àsturs, càntabres, vàrduls, lusitans, vetons, que en alguns casos van donar el seu nom ètnic a unitats auxiliars distribuïdes per tot l'Imperi. La incorporació al món militar no constituïa només un mitjà de vida sinó també de promoció, perquè el servei en els quadres legionaris o com a auxiliars comportava la ciutadania romana per als lliures sense estatut jurídic privilegiat (peregrini) que hagueren obtingut el llicenciament després de llargs anys de servei (honesta missio). Per als que ja eren ciutadans l'ascens obria el pas a l'oficialitat o a la suboficialitat.

L'esclavitud, era l'últim escaló de l'organització social. Un esclau no era considerat com a persona, sinó com a instrument, per la qual cosa no tenia drets personals ni patrimonials. Tenia un propietari, un amo (dominus), de qui depenia completament, perquè a més de poder exigir-li qualsevol tipus de treball, podia castigar-lo, vendre'l o matar-lo. Amb el pas del temps les mesures més severes anaren endocint-se, més per motius econòmics que morals, amb la limitació del dret de vida o de mort de l'amo sobre l'esclau, l'acceptació del concubinat entre esclaus (contubernium) i el permís de possessió de béns (peculium) amb els quals l'esclau podia comprar la seua llibertat (manumissio). Encara que davant de la llei tots els esclaus eren iguals, la veritat és que la seua situació distava de ser uniforme. L'origen, l'aptitud i la formació de l'esclau, units al tipus d'amo (privat, una col·lectivitat o l'emperador) i al seu caràcter, expliquen les grans desigualtats al si de la institució.

Si bé l'esclavitud i altres formes de dependència es donaren a l'Espanya preromana, la conquesta romana determinà la seua ràpida expansió. Al principi això fou una conseqüència natural d'aquest mateix procés, perquè l'esclavització de presoners resultava fàcil. La venda d'esclaus, dins o fora d'Hispania, va servir per a satisfer la forta demanda d'aquesta mà d'obra que existia enaquell moment i va constituir una forma més de benefici econòmic per a la República. La conquesta del nord-oest permeté una última floració d'aquest tipus de proveïment. Després només quedava assajar unes altres fonts, fins al moment secundàries, com afavorir la venda d'un mateix, la dels fills (alumni), i, abans que res, el càstig penal de l'esclavitud, encara que totes foren sempre minoritàries. L'única solució útil fou la implantació de la reproducció natural, amb esclaus nascuts a casa (verna), ja que els fills de mare esclava heretaven la condició materna. L'esclavitud romana fou un sistema reversible, que podia resoldre's amb l'alliberament, tot i que s'imposaren lleis restrictives o condicions intermèdies, com la dels que no podien transmetre la seua llibertat al descendents o fer testament (latini Iuniani). En època imperial l'esclavitud inicia un procés de transformació a causa de diverses millores legals, de

l'humanitarisme estoic, de l'expansió de la manumissió i de la varietat de condicions de vida dels esclaus, que determinarà l'evolució cap a la pèrdua d'importància d'aquest grup social en benefici d'altres formes de dependència a finals de l'Imperi Romà.

L'esclavitud a Hispània està mal coneguda, sobretot la rural. Sobre la de l'àmbit urbà, és a dir, la dels que s'ocupaven en el servei domèstic i en l'artesanía, els esclaus públics i els de l'emperador, hi ha més informació, que es tracta bàsicament d'inscripcions amb els noms d'oficis artesanals i domèstics (sabaters, fusters, terrissers, obrers, bataners, barbers, dides, pedagogs, metges). Als organismes públics hi havia esclaus amb funcions burocràtiques o de serveis (servi publici), molts s'ocupaven de les propietats i els interessos imperials. Una categoria particular d'esclaus era la dels gladiadors, que podien assolir una gran popularitat i ser alliberats pels seus mèrits. La part més ombriva de la institució era la de determinats sectors, com les explotacions mineres, que comptaven amb una mà d'obra majoritàriament servil, i el món agrícola, en què quadrilles supervisades per un esclau de confiança (vilicus) treballaven en la propietat gran i mitjana, privada o pública.

Per als romans l'alliberament no esborrava completament l'origen servil, per la qual cosa la legislació creà la figura del llibert (libertus), l'antic esclau que calia diferenciar de l'home lliure fill de lliures (ingenus). El llibert mai quedava desvinculat dels antics amos, que ara es convertien en els seus patrons (patroni), als quals devia fidelitat i serveis (obsequium, opera et bona). A més, es restringien els seus drets jurídics respecte dels drets dels ciutadans, perquè tenien tancat el pas a les magistratures i, per tant, a l'ordo decurionum. Molt pocs aconseguien entrar en l'orde dels sevirs augustals, un estament privilegiat dedicat al culte a l'emperador i gravat amb forts dispendis, entre els quals hi havia sens dubte antics lliberts públics i de l'emperador als quals l'extensió de la burocràcia permetria intervenir com a procuradors (procuratores) en la gestió urbana i en la supervisió de les propietats imperials. Però això només afectà a una minoria de lliberts de condició econòmica benestant i fins i tot rellevant. La majoria dels lliberts romanien en les capes baixes de la població compartint oficis i salaris.

Pervicències indígenes

A pesar de la conquesta romana la població indígena d'algunes zones va conservar les seues estructures socials. A l'interior de la península, i sobretot en l'àrea celta del nord, va perviure el model ancestral en major o menor simbiosi amb el romà, perquè les seues autoritats estaven presents en multitud de situacions: trasllats de poblacions, repartiments de terres entre els indígenes, explotació de recursos miners, obertura de vies de comunicació, extensió del comerç o presència de forces militars i

reclutament d'indígenes. La vella onomàstica composta de tres elements (nom personal, filiació o indicació de la família, i gentilitas a què es pertanyia) es mantingué. Algunes institucions socials indígenes sobrevisqueren amb les denominacions llatines de *populi*, *gentes*, *gentilates* i *castellae*. Apareixen grups denominats *gentes* (gens Cantabrorum, gens Asturum, gens Zoelarum); en altres casos es diuen *gentilitates* i *familiae*. La instauració per part dels romans d'una manera de vida sedentària, la demarcació territorial de les *gentilitates* o dels nuclis de població on residien, com l'aldea (*vicus*), el mercat (*forum*) o el *castro* (*castellum*) determinaren certs canvis, sobretot perquè els ocupants crearen unitats administratives superiors (*populi*) aprofitant les grans unitats administratives indígenes (*gentes*), i mantingueren en grau mitjà i inferior les *gentilitates* i les *familiae*. Amb l'extensió de la propietat privada i del *ius Latii*, els *populi* es transformaren en civitates, amb la qual cosa culminà un procés de desintegració de les relacions gentilícies que en el segle III d. C. a penes si es mantenien en àrees aïllades del nord-oest.

Evolució demogràfica

Els canvis demogràfics que es produïren a la península Ibèrica durant el primer mil·lenni foren molt grans, amb l'arribada de gents de l'exterior i, sobretot amb la millora de les condicions de vida, però no gens comparables amb els que es van produir a la Hispània romana. La sistemàtica colonització romana i les transformacions econòmiques suposaren canvis profunds i irreversibles. Malauradament no disposem més que d'informacions parcials. Sabem que el 133 a. C., amb les corresponents lleis de les dues províncies, es féu un cens de la població hispana, amb resultats que ens són desconeguts. Després, amb l'Imperi, dos més, el d'August i el de Vespasià. Tan sols coneixem dades del primer gràcies a Plini. Segons aquest cens, al nord-oest vivien prop de set-cents habitants lliures (8 h/Km²), xifra que es pot extrapolar comparativament a la resta de la península, la qual cosa dóna densitats paregudes al nord-est, més baixes al centre (2-3 h/Km²) i molt més altes a la Bètica (20 h/Km²). En general, s'accepta un xifra total d'habitants per a la península de sis milions. Però resulta difícil detallar els canvis demogràfics en àrees concretes i les incidències al llarg del temps. Durant el dos-cents anys de guerra de conquesta la mortalitat fou molt elevada, especialment al centre peninsular, a la Lusitània i al nord, que es va agreujar per l'important nombre d'esclaus que s'hi feren, que pogué arribar a dues-cents mil. Sabem que hi hagué grans remocions de població per trasllats obligatoris per raons militars, amb baixada de la població de les muntanyes al pla. A més, en certs moments, sota Cèsar i August en especial, arribaren milers de veterans a la Bètica i a la Citerior per participar en el moviment colonitzador, amb fundacions (*deductiones*) de colònies o integració en municipis, però també amb l'arribada de comerciants i membres de l'administració, bé militar (legions establertes al nord), bé fiscal (aquesta

en mans de publicans privats al servei de l'estat per al cobrament d'imposts).

La societat hispana del baix Imperi

Les transformacions de tota índole que afectaren el marc urbà des de finals del segle II i culminaren el segle següent, trencaren l'esquema social romà vigent fins aleshores. Els membres de l'oligarquia municipal eixiren molt malparades de la crisi econòmica, empobrits. Enfront dels tres ordes privilegiats que formaven la cúspide de la piràmide social durant a l'alt Imperi, en l'antiguitat tardana en quedaren sols els dos més poderosos, tot i que unificats, ja que l'orde eqüestre quedà assimilat a la classe senatorial. El nou grup també presentà una tendència a restringir-se. El grup dels *clarissimi*, com es denominaven els senadors en la primera meitat del segle IV, es convertí en un cos hereditari, els membres del qual estaven estretament lligats entre si. La terra, fonamentalment, però també els negocis, van ser la base del seu poder econòmic. El luxe desmesurat, plasmat en les sumptuoses *villae* rurals, que els servien de residència, i al mateix temps de centre de producció econòmica, són una prova de l'autarquia de les seues propietats, cultivades per colons. Des dels temps de Constantí s'integraren en aquesta aristocràcia els bisbes catòlics, la influència política i social dels quals s'intensificà gràcies als privilegis, les donacions imperials en favor de l'Església i les almoines dels fidels, fins que acabaren convertint-se en el factor econòmic dominant en les ciutats. Naturalment, els clergues quedaven fora d'aquesta categoria. Les classes superiors pagaven uns impostos especials (*collatio glebalis*, *gleva* o *follis*) i feien entrega a l'emperador d'un regal (*aureum oblativum*). Hem conservat alguns dels noms de bisbes, tots d'origen noble: Potami de Lisboa, Pacià de Barcelona i Osi de Còrdova. Entre els grans terratinents destacà la figura de la rica Melània, a la qual cal afegir l'emperador Teodosi i els seus quatre parents (Dídim, Verenià, Lagodi i Teodosiol).

Els canvis en els grups baixos de la població (*humiliores*) foren també d'una gran envergadura. La distinció entre lliures i esclaus, sense modificar-se oficialment, es desdibuixà cada vegada més, fins que amb el pas del temps formaren una autèntica classe social. En el camp coexistien els treballadors lliures i els esclaus amb poques diferències reals. Colons i esclaus estaven units als grans senyors per lligams de dependència, cada vegada més vinculats a la terra que cultivaven, la qual cosa anuncia la servitud de la *gleva* medieval. Fins i tot en el cas de ser propietaris estaven sotmesos a una dependència, un patrocini (*patrocinium*), dels grans senyors sobre les seues terres o sobre les seues aldees (*patrocinium vicorum*). Els esclaus, acostant la seua situació a la d'aquests llauradors

lliures, veurien reconeguda fins i tot jurídicament una situació assimilada a la del colons (servi quasi coloni). Els treballadors no agrícoles de la mineria, l'artesanat, el comerç i els serveis, gaudiren de condicions favorables, encara que quedaren vinculats hereditàriament al seu ofici per l'estat, que necessitava assegurar-se'n els serveis, per la qual cosa els va mantenir units en corporacions. Sotmesos a una forta pressió fiscal i a la prestació de treballs obligatoris i gratuïts (munera sordida), els humiliores es beneficiaven de les liberalitats que de vegades els proporcionaven les ciutats. La massa de funcionaris de l'administració provincial, els professionals de caràcter liberal (metges, arquitectes, advocats, pedagogs) i els comerciants dedicats al tràfic marítim estaven sotmesos a un impost comercial (lustrallis collatio) i a diverses càrregues, però gaudien d'un nivell de vida benestant, encara que dins del grup inferior de la població i sense tenir una gran consideració social. La pressió de l'estat, que necessitava cada vegada més dels seus serveis, els obligà a pertànyer a corporacions (collegia) que restringiren la seua llibertat d'acció i elecció, ja que la pertinença a aquestes entitats era hereditària.

TEMA 8. PAGANISME I CRISTIANISME

Religió romana

La difusió de la religió romana al sud i l'est de la península Ibèrica fou ràpida i profunda. Les coincidències amb els cultes que en aquestes zones ja es practicaven hi contribuïren granment, sobretot pel que fa al politeisme. La religió romana es posseïa una enorme capacitat d'adaptació gràcies als fenòmens de la *interpretatio* (assimilació de les divinitats foranes als déus romans) i de l'*evocatio* (integració del déus estrangers en el panteó romà). A més, el marcat ritualisme romà, la part més complexa, era resolt pels diferents sacerdots, mentre que el fidel adoptava una actitud més passiva. Però l'estímul fonamental era, sens dubte, el fet que religió romana i romanització eren inseparables, ja que sense l'acceptació d'aquella no era possible obtenir la ciutadania, tant important com el domini del llatí.

El nucli formal de les manifestacions religioses estava format per tres grups de creences: la tríada capitolina, el culte a l'emperador i els cultes familiars. Els dos primers formaven la vessant pública de la religió romana, la part essencial en la protecció de l'estat romà, ja que constituïen una via d'expressió de la sobirania, del poder suprem de Roma i de la suprema autoritat imperial, així com el suport i la cohesió en les relacions entre les províncies de l'Imperi i l'urbs. Els cultes familiars eren un model de comportament exemplar i un nexa amb els avantpassats, i expressaven la unió de la família amb la *gens* així com les arrels íntimes dels orígens tribals romans.

La tríada capitolina estava formada pel matrimoni diví de Júpiter (Iupiter), déu suprem de l'univers, i Juno (Iuno), divinitat celeste i protectora del matrimoni, i per la filla d'ambdós, Minerva, deessa de les activitats artístiques. De vegades, Júpiter apareix designat com *Optimus Maximus* i Juno com *Regina*, adjectius molt aclaridors de la seua preeminència sobre els altres déus. Crida l'atenció l'arrelament del culte de Júpiter a les zones indígenes del nord-oest d'Hispania, on probablement va ser portat pels soldats, fet que contrasta amb el que passava amb els cultes de Juno i de Minerva, divinitats adorades a ciutats i àrees intensament romanitzades. El culte a aquesta tríada es practicava als temples capitolins, que normalment diposaven de tres capelles (*cellae*). D'aquests temples conservem testimonis arqueològics a Urso (Osuna) i Híspalis (Sevilla), però n'hi havia als fòrums de totes les ciutats romanes. Cada divinitat podia ser honorada també individualment. Per als cultes hi havia una organització

sacerdotal que estava regulada jurídicament. Les lleis municipals estipulaven l'existència a les ciutats de dos col·legis: el dels pontífexs (*pontifices*) i el dels augurs (*augures*), composts de tres membres cadascun. Eren triats per a tota la vida entre els qui complien determinades condicions jurídiques i econòmiques. Gaudien de privilegis, com l'exempció de la milícia, certa immunitat fiscal, l'ús de la *toga praetexta* i poder seure al teatre i al circ entre els decurions. Hi havia festivitats públiques anuals dedicades als déus capitolins, honorats individual o col·lectivament. La llei fundacional de la colònia d'Urso estipulava l'obligatorietat que els edils realitzaren jocs en el seu honor durant tres dies a l'any.

El culte a l'emperador va assolir una gran expansió, sobretot al sud i a l'est d'Hispania. Els seus testimonis es concentren a les capitals de les tres províncies peninsulars i a les dels conventus. Va començar a difondre's en vida d'August, quan l'any 26 a. C. els tarragonins li van dedicar un altar, pràctica que després fou imitada a altres ciutats, encara que no n'aconseguien la plena implantació fins al període flaví. El seu apogeu es va donar en el segle II d. C., durant la dinastia antonina, a causa de la vinculació de la dinastia amb la península, però amb matisos diferents. L'existència en el món indígena preromà d'Hispania de determinades institucions de fidelitat personal o col·lectiva (clientela, devotio, hospitium, patronatus) facilità indubtablement la penetració del culte a l'emperador. Però els seus primers objectius, honorar l'emperador mort, es van traslladar després d'August a l'emperador viu, coincidint amb la potenciació dels trets monàrquics que adquirí el poder imperial. També contribuiria a canalitzar la lleialtat a la casa imperial. Precisament, a petició dels hispans, Tiberi els va permetre l'any 15 construir un temple a August, a Tarraco, que seria el primer temple dedicat a un emperador divinitzat. Encara que Tiberi prohibí l'any 25 que s'alçara a la Bètica, a exemple d'Àsia, un temple a ell en vida, la veritat és que els hispans no van deixar d'honorar els emperadors i la família imperial abans de la mort. Una de les formes més comunes fou adorar les virtuts imperials (*pietas*, *aeternitas*, *pax*, *fortuna*). Com era d'esperar en un culte polític, la seua materialització es va acomodar als tres nivells de l'organització administrativa: la provincial, la urbana i la conventual. Les capitals de província centralitzaven el culte en tota la seua demarcació (Tarraco, Emerita Augusta i Corduba). Igual ocorria als conventus, encara que ací només es testimonia la seua presència a les zones menys romanitzades de la província Hispania Citerior, i a partir de l'època flavia. A totes les ciutats, les colònies i els municipis, ocupant un edifici singular i sota la responsabilitat de sacerdots propis, existien els flamens (*flamines*). Els representants provincials eren triats en les assemblees que anualment se celebraven a les capitals de les tres províncies hispanes. Aquests sacerdots, que pertanyien als cercles dirigits provincials, incorporaven en el seu *cursus honorum* municipal l'exercici d'aquest sacerdoci, com si es tractara d'una magistratura més. Comptaven amb un personal auxiliar, els

sis seviri augustales, que provenien de l'elit dels lliberts i per als quals aquest càrrec era un important vehicle de promoció social. Amb el temps la divinització s'amplià també a altres membres de la família imperial. Van aparèixer llavors les flaminicae, de vegades l'esposa del flamen, que s'encarregaven del culte a les emperadrius (divae). El culte a la dea Roma, que tanta importància va adquirir a les províncies orientals, no assoliria una difusió semblant a les províncies hispanes, ja que tan sols es testimonia en determinades emissions de moneda d'algunes ciutats (Valentia, Arse, Carmo, Sexi), sempre associat al culte imperial. Així s'adverteix quan Vespasià va crear uns flàmens nous (sacerdotes Romae et Augusti). A la Tarraconensis, l'emperador Adrià vinculà el culte de Roma amb l'imperial provincial.

Els grans déus romans assoliren una gran devoció a la península Ibèrica. Entre les deesses sobreïxen Venus, Diana i Ceres, entre els déus, *Mart*, Apol·lo, Mercuri o Hèrcules. També hi ha testimoniatges de déus protectors de la ciutat, d'abstraccions divinitzades i de divinitats familiars: cultes del geni (genius, déu protector de les persones, de la ciutat o d'un determinat lloc), del numen (principi i força divina de què participen tots els déus), i dels deus protectors de la família, en especial els lars domèstics i els lars vials, protectors dels camins (lares viales). Finalment, les divinitats d'ultratomba, els manes, presidien les tombes i vetllaven pels morts.

Els déus menors estaven tant difosos com el grans. Pel que fa a Hispània tenim mencions dels déus protectors de les aigües, de la salut o del món rural: nimfes (ninfæ), el culte de les quals va estar molt estès pel nord-oest peninsular, amb freqüents monuments urbans per tot arreu (nymphaea); Salus i Aesculapius (Asklepi), divinitats salutíferes; Silvanus, déu dels boscs, i Liber o Liber Pater, déu de les vinyes.

Per organitzar els diversos cultes es van crear associacions (collegia, sodalicia) de finalitat estrictament religiosa, que reunien els devots d'una divinitat (cultores). Disposaven generalment d'un temple propi, realitzaven activitats, celebraven festivitats i supervisaven els ritus corresponents al culte mitjançant magistrats o sacerdots organitzats jeràrquicament (magistri). Coneixem alguns a Hispània, com els sodales Herculani cultores Larum, els cultores Dianae, els cultores Minervae, els amici Nemesiaci, etc. Un caràcter especial presentaven els col·legis juvenils (collegia iuvenum), perquè fins i tot constituint associacions religioses per celebrar festes i jocs (ludi iuvenales), complien una funció d'iniciació a la vida política i militar dels joves adinerats. Destaca el de la localitat de Nescania, dedicat a Iuppiter Pantheus Augustus, el dels anomenats amici Nemesiaci, d'Évora, i el d'uns xiquets (pueri et puellae) de naixement lliure (ingenui), els Iuncini, d'Hispàlia. Les despeses que comportaven els soterrars dels morts portaren la gent humil a crear associacions de caràcter religiós i funerari (collegia tenuiorum, funeraticia). Els associats

pagaven un dret d'entrada (kapitularium) i una quota mensual (stips menstrua). A més, el col·legi rebia altres aportacions voluntàries. En el moment de la mort els col·legiats tenien un funeral (funus) i un lloc de soterrament (monumentum, columbarium), o els diners per a les despeses corresponents (funeraticium). Els militars també tenien associacions d'aquest tipus per cobrir determinades circumstàncies (viatges, pagues de retir) i els sepelis.

Cultes orientals

A la Hispània romana es difonguern molt els cultes orientals. Amb aquesta denominació s'engloben totes les divinitats que provenen de països del Mediterrani oriental, les quals tenen unes característiques comunes que les diferencien notòriament del panteó romà clàssic. Algunes eren preromanes, de la colonització fenici-púnica o de la grega. Mentre en uns casos la conquesta romana no alterà la puresa del seu culte, en altres sobrevisqueren a través de la corresponent interpretatio romana. Al primer tipus corresponen les divinitats adorades des de molt antic a les colònies focées, és a dir, l'Asclepi d'Empúries i, amb un altre temple important d'època romana, de Cartago Nova, o l'Artemis efèsia de Dianium. Pel contrari, els déus d'origen semític aconseguiren la seua supervivència assimilant-se a divinitats romanes. És el cas especialment dels déus Tanit i Melkart. La deessa fenícia fou assimilada a Juno o es transmutà amb nom distint en la Dea Caelestis, divinitat lunar, protectora del cicle femení, com es constata a Itàlica, Tarragona i Lugo. Melkart sobreviurà a través de la seua identificació amb l'Hèrcules romà, i com a tal, el seu temple de Gades va tenir un gran prestigi (Hèrcules gaditanus), que encara es mantenia en l'antiguitat tardana i manifestava les seues prediccions a través del somni (incubatio). En aquesta mateixa ciutat hi havia un altre temple dedicat a Baal Hammon, que els grecs anomenaven Kronos i els llatins Saturn, famós pels sacrificis humans encara en el segle I a. C.

Però el nombre més important de divinitats orientals arribaren a Hispània majoritàriament sota l'ocupació romana, i hi adquiriren un notable grau de difusió. De procedència egípcia foren Isis i Serapis. El culte d'Isis, el més estès a tota la península, apareix indissolublement unit al d'Osiris, com a personificació del cicle vegetatiu del naixement, la mort i la resurrecció. Estava carregat d'elements místics, la qual cosa no va impedir que es difongueren per la península durant el segle II, molt en especial entre la població més acomodada. Conservem testimonis de confraries religioses dedicades al seu culte a València i Cabra (Igabrum). Serapis, sincretisme hel·lenístic d'Osiris i Apis, s'adaptà molt bé a tots els cercles socials com a déu de la salut. Els déus tracifrigis Cíbele i Atis tingueren una gran difusió a Hispània. Cíbele, coneguda també com la Magna Mater, deessa de la fecunditat, assolí una gran implantació en la part occidental. El culte de la mare Ataecina potser serví de base per al gran acolliment que rebé a la

Lusitània. Els seus adoradors practicaven dues cerimònies cruentes: el sacrifici d'un bou per a un baptisme de sang (taurobolium) i el d'un corder (criobolium). El culte d'Atis, l'espòs, s'estengué per la Bètica i per la zona mediterrània. Estava molt associat al món de la mort. El culte de Ma-Bellona, deessa de la Capadòcia, s'assimilà a un culte celeste i nocturn, a la Lluna, i es va difondre per la zona occidental de la península. El culte del déu tracifrigi Sabaci, menys estès, es concentrà a la zona mediterrània. Hi ha constància de més cultes orientals com el d'Adonis, el de Júpiter Dolichenus, el d'Elagabal i el d'alguns altres menys coneguts. L'últim culte que mereix destacar-se és la del déu persa Mitra, conegut també com el Deus Invictus, que penetrà a la península Ibèrica estretament lligat als contingents militars i als comerciants, la qual cosa explica la seua concentració als centres costaners. En els seus temples subterranis (mithraea) es practicava el sacrifici d'un bou amb la sang del qual es banyaven els devots, presidits per la imatge de Mitra sacrificant. La seua festa d'aniversari se celebrava després del solstici d'hivern, quan els fidels encenien fogueres. Els iniciats tenien graus diferents (corb, ocult, guerrer, lleó, persa, missatger del sol i pare) relacionats amb els set planetes.

L'èxit de tots aquests cultes es deu, d'una part, als forts lligams d'agermanament amb què rodegen els fidels, que formen comunitats tancades i solidàries, i, d'una altra, a la promesa explícita de vida després de la mort, la qual cosa els fa molt superiors als cultes tradicionals, sobretot en moments de crisi política i econòmica. Cal recordar el suport que donaren a aquests cultes els Severs, per tractar-se d'una dinastia amb fortes arrels a Síria i al nord d'Àfrica.

Religions indígenes

La romanització d'Hispania mai no va ser completa al nord-oest. En aquestes regions les religions preromanes sobrevisqueren ocultes sota una aparença romana, en simbiosi amb els déus dels conquistadors o fins i tot conservant tota la seua puresa. Presenten com a denominador comú la forta empremta de les forces naturals (culte als astres, a les fonts, als rius, a les roques, als animals, a les coves, a les muntanyes, al foc). No resulta fàcil identificar-les en els casos en què estan incloses en la interpretatio romana, però sí quan apareixen junt amb les divinitats del panteó clàssic, la qual cosa fa sospitar que molts d'aquests déus clàssics, en solitari, oculten realment divinitats autòctones. Dels més de tres-cents déus indígenes destaquen, en fusió amb Júpiter, el Iuppiter Candamius a Astúries o el Iuppiter Candiedo a Galícia; amb Mart, el Mars Cariociecus a la zona galaica o el Mars Tilenus; entre les l'abstraccions, hi ha la Tutela Bolgensis de Cacavelos; entre les deïtats de les aigües, hi ha les Nymphae Caparenses (Baños de Montemayor), el Genius Fontis Agineesis (Boñar), i les Nymphae Fontis Ameucni (Lleó); amb els Genis romans s'associa el

Genius Laquiniensis (Caldas de Vizela, Portugal), i amb la salut, la Salus Umeritana (Santander).

Però, com hem dit, hi ha divinitats que aconseguiren sobreviure en estat pur. Destaquen en aquest grup el déu guerrer Cos, en l'honor del qual es realitzaven danses, competicions i sacrificis de mascles de bestiar cabrum i cavalls; com a déus tutelars destaquen Bandua i Erudinus (el culte d'aquest últim sobrevisqué a Santander fins a l'any 399), i Cerunnos, déu celta amb banyes de bou que apareix a Galícia. Les fonts literàries mencionen diversos animals sagrats, com el cérvol entre els lusitans, el volor entre els numantins i el bou entre les poblacions de pastors de Castella. D'altra banda, el culte a Epona, divinitat femenina relacionada amb el cavall, apareix a l'alt Ebre. Endovelicus, déu de la salut, està present sobretot a Lusitana. També prové d'aquesta zona l'Ataecina Turibrigensis. El culte del déu celta Lug perviu a la Celtibèria (Peñalva de Villastar). Major foscor presenta el substrat religiós iber. Sabem que sobreviuen els grans santuaris, com els de la Luz de Verdelay (Múrcia) i el de la Serreta (Alcoi). El seu vigor en època romana es confirma per l'abundància d'exvots que presenten. També coneixem llocs de culte a coves o abrics, on s'ha descobert gran quantitat de figuretes de bronze (Collado de los Jardines i Castellar de Santisteban).

Cristianisme

La primerenca penetració del cristianisme a Hispània s'ha basat en tres suposats viatges apostòlics: el de Santiago el Major, el de sant Pau i el dels barons apostòlics. El primer es defensa en documents poc solvents, com les actes apòcrifes de Pere i Simó, del s. II, i en testimonis del s. VII. La vinguda de Pau només es pot recolzar en les manifestacions de l'apòstol (Epístola als Romans, 15, 24), on expressa el seu desig de venir a Hispània, i en documents posteriors com el de Climent Romà, del segle I, que en tot cas només poden sostenir la versemblança, però no la certesa. Quant als barons apostòlics, són tradicions tardanes les que parlen de l'arribada a Hispània de delegats dels apòstols Pere i Pau per predicar l'evangeli, que establiren les primeres seus episcopals del país a les ciutats d'Acci, Urci, Abula, Vergi, Iliberris, Iliturgi i Carcesa.

Per tant, l'origen del cristianisme a Hispània és fosc i segurament tardà. En efecte, els primers testimonis fidedignes que documenten l'existència de cristians a la península Ibèrica daten de l'any 180, quan Irineu de Lleó fa referència a les esglésies bètiques. Quelcom després, Tertulià, entre els anys 204-212, afirma, sense més precisions, que els cristians s'havien estès per tot l'orbe conegut. Cal arribar a l'any 254 per trobar la primera dada concreta en Ciprià (epístola 65), bisbe de Cartago, per qui sabem que en aquesta data ja existien comunitats cristianes a Astorga, Lleó, Mèrida i,

segurament, Saragossa. En l'epístola es menciona el primer màrtir hispà: sant Fèlix de Caesaraugusta, i els bisbes Basilides, de Lleó, i Marcial, de Mèrida. Durant la persecució de Deci, l'any 250, tinguè lloc la destitució d'aquests bisbes per part dels fidels, per haver comprat un certificat que havien sacrificat als déus (libellus). Els substituïren per Sabí i Fèlix. Però el papa Esteve anul·là aquesta decisió (254-257), per la qual cosa els fidels acudiren al bisbe de Cartago, Ciprià, que va convocar un sínode que donà la raó als demandants. De l'epístola del bisbe es desprèn l'existència d'altres comunitats cristianes en què es concentren els testimonis de màrtirs cristians. Així, durant la persecució de Valerià va ser martiritzat el bisbe de Tarragona, Fructuós, i els seus diaques Auguri i Eulogi (259). En l'última i més dura de les persecucions, la de Dioclecià i Maximià, que es desencadenà per tota la península hi hagué màrtirs a Saragossa (els Innumerables), Barcelona (Cugat), Girona (Fèlix), València (Vicent), Calahorra (Emeteri i Celedoni), Complutum (Pàstor), Mèrida (Eulàlia), Sevilla (Justa i Rufina), Còrdova (Aciscle) i potser a la Legio VII, el centurió Marcel·lí i els soldats Emeteri i Celedoni. Són una mostra de com el cristianisme anà avançant al llarg del segle III a Hispània, fent-se ferm als grans focus urbans i recolzant-se, sobretot, en la gent d'origen més humil.

Com a fenomen històric el cristianisme fou una més de les religions orientals, amb les quals coincidí quant a principis comuns en tractar-se d'una creença amb forts lligams de grup, intimista i de salvació, que satisfieia les mateixes necessitats i aspiracions, en clar contrast amb els cultes oficials de la religió romana, formalistes i freds. No resulta clar que el cristianisme espanyol tinguera uns orígens geogràfics concrets. Durant molt de temps se'n defensà la procedència africana, idea que es basava en diversos elements: relacions comercials, coincidències d'estil i contingut entre els concilis d'Àfrica i d'Hispània, semblances arqueològiques i artístiques i desplaçaments d'unitats militars. Però en l'actualitat ja no s'està tan segur sobre el fet que el cristianisme hispà arribara per una via única i uns agents determinats. Segurament va ser heterogeni tant en les influències, ja que les relacions eren molt extenses amb tot el món mediterrani, com en els receptors. Un gran paper en la seua expansió el jugaren les comunitats jueves i, en general, les d'orientals grecoparlants, a través de les quals era més fàcil la penetració de la nova fe. Així mateix, els difusors, anant d'una comunitat a una altra, més que respondre a un quadre de persones determinades s'identifiquen millor amb la figura de cristians anònims, d'origen, formació i nivell social d'allò més divers. Com les altres religions orientals s'expandí pels mateixos ambients, els que freqüentaven els seus adeptes, els viatgers, traficants, mercaders i militars, localitzats en nuclis urbans. Potser foren ells els vertaders difusors d'aquesta fe, sense necessitat de recórrer al model apostòlic.

La celebració amb bisbes majoritàriament de la Bètica, entre l'any 300 i el 313, del concili d'Elvira (Granada), primer dels que coneixem a Hispània,

reflecteix en les actes les principals preocupacions dels bisbes en un marc molt conflictiu: prohibició de matrimonis amb pagans i de relacions amb sacerdots d'altres déus, amb heretges i amb jueus. La pluralitat social a què van dirigides les disposicions disciplinàries conciliars (flàmens, dunvirs, terratinents, plebeus, esclaus, etc) prova l'amplitud dels teixits socials en què havia arrelat el cristianisme. Des dels edictes de tolerància del 311 i 313 (Milà) l'Església cristiana adoptà una estructura acomodada a la legalitat. Les seues metropolitanes principals, a les quals estaven subordinades totes les altres, es van ubicar definitivament a les capitals provincials: Emèrita, Tarraco, Hispàlia, Bracara i Cartago Nova. Les donacions, immunitats i exempcions imperials envers l'Església la transformaren en una gran propietària. Prompte la seua jerarquia, administradora d'aquests grans béns, es vèu envaïda per membres de l'aristocràcia, que trobaven possibilitats d'enriquiment i ascendència social. L'estat, a canvi, la convertí en un instrument seu, sobretot quan en el 368 Valentinià I i Valent crearen el càrrec de defensor civitatis. Bisbes i clergues que exercien el càrrec de bisbe havien d'acollir les reclamacions del poble contra els poderosos, fer de jutges de pau, defensar els curials o protegir el territori de la ciutat, entre altres cometes. No és casualitat que a partir del segle IV sorgiren figures de gran relleu en l'Església hispànica. Entre elles destaquen, Osi de Còrdova, conseller de Constantí, present en diversos concilis i gran banderer de la lluita contra l'arrianisme; Gregori, bisbe d'Iliberris, tractadista i orador; Pacià, bisbe de Bàrcino, escriptor sacre; Damas, un dels papes més importants, potser hispà; Prudenci, poeta; Orosi, deixeble de sant Agustí, historiador, i Hidaci, cronista.

Però la figura més atractiva fou, sens dubte, la de Priscil·lià, per les repercussions socials de la seua vida. Cult i de família noble, nascut a Lusitània, fundà a Hispània un singular moviment ascètic. Des de Galícia, en companyia del seu mestre Elpidi, s'atragué un nombrós grup d'adeptes. Les seues regles es basaven en l'austeritat i la pobresa. El moviment va fer un pas decisiu quan va aconseguir que alguns bisbes s'hi adheriren. Altres li professaren una forta hostilitat. L'expansió que el moviment estava assolint, amb adeptes en totes les capes socials i amb el suport d'intel·lectuals, provocà un gran recel. El concili de Caesaraugusta de l'any 380 causà una gran convulsió. Hidaci, bisbe de Mèrida, acusà Priscil·lià d'heretgia i màgia. Els seus adeptes li consagraren, al contrari, com a bisbe d'Àvila. Les greus acusacions conciliars feren intervenir a sant Ambrosi, de Milà, i a l'emperador Gracià, que desterrà Priscil·lià i els seus seguidors. Després de contínues polèmiques i d'un nou concili a Burdigala (Aquitània) la causa acabà davant del tribunal de l'emperador, fora d'Hispània, a Trèveris. Acusat de màgia, heretgia i maniqueisme, Priscil·lià fou executat (385). Un nou concili, el I de Toledo, cap a l'any 400, condemnà novament el moviment d'heretgia, la qual cosa prova que encara estava molt arrelat. El priscil·lianisme, en desbordar el camp teològic,

adquirí trets d'un vertader moviment social, contrari al model d'església oficial constantiniana i amb un fort suport popular i intel·lectual.

Una última manifestació de l'església hispana de l'antiguitat tardana fou la introducció de la pràctica del monacat, arribada a la península des d'orient i del nord d'Àfrica. Citat expressament per primera vegada en el Concili de Caesaraugusta, els monestirs s'estengueren per acollir els qui desitjaven una vida contemplativa. A Hispània es configurà un focus molt important en la zona galaica, encara que s'estengué per tot arreu. Comptà amb destacades figures, com la monja Egèria (que ens ha llegat un interessant relat del seu pelegrinatge a Palestina entre el 391 i 394) i el galaic Baquiari, escriptor teològic i asceta.

Però l'expansió del cristianisme fou lenta durant el segle IV. La decisió de l'emperador hispà Teodosi l'any 391 de prohibir els sacrificis pagans, públics i privats, i impedir l'entrada als temples pagans, li donà una empenta definitiva. Una disposició de temps d'Arcadi i Honori (399), dirigida al vicari de les Hispànies, reiterà aquestes prohibicions, encara que expressà el desig que es conservaren els temples i els monuments. En endavant el cristianisme emprendreà una doble acció: una cap a les zones rurals, on pervivia el paganisme, i una altra contra les pràctiques urbanes encara contaminades. L'episcopat obtingué la col·laboració dels grans terratinents cristians per evangelitzar les zones rurals amb membres de famílies senatorials (com Paulí o Melània, que es comprometeren a difondre entre els seus camperols la nova religió), amb almoines i amb la fundació de monestirs. El paganisme inserit en els costums populars va patir una campanya específica de denúncia i persecució per part de les autoritats eclesiàstiques a fi d'eradicar-lo, com mostren les homilies del bisbe Pacià de Barcelona.

Bibliografia

Els estudis dels pobles preromans d'Espanya s'han desenvolupat molt en les últimes dècades fins al punt d'haver-se transformat en una vertadera disciplina, la paleohispanística o protohistòria. I e mateix podem dir dels dedicats a l'Espanya romana. La seua evolució és paral·lela de les preocupacions de cada època. En els primers decennis, fins mitjan del segle XX, interessava fonamentalment la ubicació dels diferents pobles i les seues característiques racials, tant en origen com en les seues formes de comportament. Els estudis del període romà van centrar quasi tota l'atenció en problemes molt semblants, com la resistència a la conquesta (per tant, en els aspectes militars) o l'aportació cultural de Roma a la configuració definitiva d'Espanya. En aquest escenari se situen les obres de Schulten, el qual, basant-se essencialment en les fonts literàries, dissenyà una població peninsular resultat d'un substrat lúgur sobre el qual s'establiren els ibers, procedents del nord d'Àfrica, i els indoeuropeus, celtes del centre d'Europa. Aquestes anàlisis serien enriquides per Bosch Gimpera amb els resultats arqueològics. A partir dels anys quaranta es compta amb l'obra de Caro Baroja, el qual, amb una anàlisi de les fonts literàries i les dades de l'arqueologia i l'etnografia, realitzà una construcció etnicogeogràfica que establí àrees diferents per als pobles preromans, que encara hui és un punt de partida obligat per a qualsevol estudiós de la matèria. Els anys centrals del segle XX, gràcies a García i Bellido, aproten una imatge nova de les colonitzacions, especialment de la grega. Fins aquells anys els estudis del món hispanoromà havien quedat comparativament molt retardats, envoltats en la polèmica entre Américo Castro i C. Sánchez Albornoz, un debat centrat en l'elaboració d'una interpretació global de la història d'Espanya, en què el primer dels autors negava personalitat hispana a tot el període anterior a l'edat mitjana, mentre el segon l'atorgava als primers pobles, que per obra de Roma prepararen la seua futura unitat. En els anys seixanta els estudis de les colonitzacions i la romanització espanyola reberen un gran impuls i es distancien de qualsevol llast ideològic. L'aportació més sobreixent és la de Blázquez, amb noves visions sobre el paper dels fenicis i sobretot amb múltiples estudis sobre la romanització. La presència d'investigadors i institucions estrangeres adquirí una gran importància i tingué molt a veure en aquests avanços (Institut Arqueològic Alemany, Casa de Velázquez, etc). En endavant la recerca s'estengué intentant compaginar els estudis de zona (interès pels perfils de cada poble indígena o de cada ciutat) amb aspectes com el de l'estructura econòmica i social o el de la configuració política. Amb aquesta preocupació hi ha hagut un avanç molt important en els últims decennis: reinterpretacions de les fonts escrites, expansió de les excavacions arqueològiques i impuls de les anomenades ciències auxiliars (epigrafia, numismàtica, antropologia, etc). De tot plegat es pot fer un bon balanç de l'actual corrent historiogràfic espanyol sobre la història antiga del país, com queda palès en les revistes científiques i els

congressos nacionals i internacionals, la qual cosa ens permet de ser molt optimistes de cara al futur.

Colonitzacions i pobles preromans

- Almagro-Gorbea, M., *Los celtas: Hispania y Europa*, Actas de El Escorial, Madrid, 1993.
- Almagro-Gorbea, M., Ruiz Zapatero, G. (coord.), *Paleoetnología de la Península Ibérica, Complutum 2-3*, 1992.
- Alvar, J., *La navegación prerromana de la Península Ibérica: colonizadores e indígenas*, Madrid, 1981.
- Alvar, J., Blázquez, J. M. (eds.), *Los enigmas de Tarteso*, Madrid, 1993.
- Arribas, A., *Los iberos*, Barcelona, 1976.
- Aubet, M. E., *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*, Crítica, Barcelona, 1987.
- Bendala, M., *Historia general de España y América I-II*, pp. 115 i ss. (per a les colonitzacions).
- Bendala, M., *Tartesios, Iberos y Celtas. Pueblos, culturas y colonizadores de la Hispania antigua*, Ediciones Temas de Hoy, Colección Tanto por Saber, Madrid, 2000.
- Bermejo, J. C., *Mitología y mitos de la Hispania Prerromana*, I, Madrid, 1994², i II, Madrid, 1986.
- Blázquez, J. M., *Tartesos y los orígenes de la colonización fenicia en Occidente*, Salamanca, 1975.
- Blázquez, J. M., *Imagen y mito. Estudios sobre religiones mediterráneas e ibéricas*, Madrid, 1977.
- Burillo, F. (coord.), I, II, III *Simposio sobre los Celtíberos*, Saragossa, 1985, 1990, 1995.
- Burillo, F., *Los celtíberos*, Barcelona, 1998.
- Caro Baroja, J., *Los pueblos de España*, Barcelona, 1946.
- Chapa, T., Características económicas de la Alta Andalucía durante la etapa ibérica plena y tardía, en A. Moure (ed.), *Elefantes, ciervos y ovicápridos*, Santander, 1992.
- García y Bellido, A., *España y los españoles hace 2000 años según la Geografía de Estrabón*, Austral, Madrid, 1945.
- García Quintela, M., *Mitología y mitos de la Hispania Prerromana*, III, Madrid, 1999.
- Gómez Espelosín, F. J., Pérez Largacha, A., Vallejo Girvés, M., *La imagen de España en las Antigüedad clásica*, Madrid, 1995.
- González Echeagaray, J., *Los cántabros*, Santander, 1997.
- Harrison, R. J., *España en los albores de la historia*, Nerea, Madrid, 1989.
- Lancel, S., *Cartago*, Crítica, Barcelona, 1994.
- Marco, F., *Los celtas*, Madrid, 1990.
- Moure A., Santos, J., Roldán, J.M., *Manual de Historia de España I. Prehistoria. Historia Antigua*, Madrid, 1991.
- Pérex Agorreta, M. J., *Los vascones*, Pamplona, 1986.

- Ruiz, A., Molinos, M., *Los iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*, Crítica, Barcelona, 1993.
- Salinas de Frías, M., *Los pueblos prerromanos de la Península Ibérica*, Madrid, 2006.
- Sopeña, G., *Dioses, ética y ritual. Aproximación al estudio de la religiosidad de los pueblos celtibéricos*, Saragossa, 1995
- Vaquerizo, D. (ed.), *Religiosidad y vida cotidiana en la España ibérica*, Còrdova, 1992.

Hispania romana

- Abascal, J. M., Espinosa, V., *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*, Logroño, 1989.
- Arce, J., *El último siglo de la España romana*, 284-409, Madrid, 1982.
- Barceló, P., Ferrer, J.J., *Historia de la Hispania romana*, Madrid, 2007.
- Blázquez, J. M., *La Romanización I-II*, Madrid, 1974-1975.
- Bravo, G., *Hispania y el Imperio*, Ed. Síntesis, Madrid, 2001.
- Curchin, L. A., *España romana. Conquista y asimilación*, Madrid, 1996.
- García y Bellido, A., *La España del siglo I de nuestra Era según P. Mela y C. Plinio*, Austral, Madrid, 1947 (n'hi ha reimpressió).
- García Iglesias, L., Cristianismo frente a paganismo en la España de los primeros siglos de nuestra Era, en *Estudios en Homenaje a Don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años*, I, Buenos Aires, 1983, pp. 327-350.
- Richardson, J. S., *Hispania y los romanos. Historia de España*, II, Barcelona, 1998.
- Roldán, J.M., *Historia de España Antigua I. Iberia Prerromana. Hispania Republicana y Altoimperial*, Madrid, 2001.
- Sayas, J.M., *Historia Antigua de España. De la Antigüedad Tardía al ocaso visigodo*, Madrid, 2001.

Per al coneixement de les fonts escrites de l'Espanya antiga es poden consultar les *Fontes Hispaniae Antiquae*, Barcelona, 1922 i ss., i els *Testimonia Hispaniae Antiquae*, Madrid, 1994 i ss.. A més, la pàgina web del GIRHA (Grup d'Innovació de Recursos d'Història Antiga) del Departament d'Història de l'Antiguitat i de la Cultura Escrita de la Universitat de València, conté materials pràctics: www.uv.es/girha.

Diccionaris

- Roldán, J.M. (dir), *Diccionario Akal de la antigüedad hispana*, Madrid, 2006.

Atles

- Beltrán F., Marco, F., *Atlas de Historia Antigua*, Zaragoza, 1987.
- VV.AA., *Atlas histórico de España I*, Madrid, 2000.